

RUSZISZTIKA MA JEGYZETEK

Főszerkesztő:
SZVÁK GYULA

Filippov Szergej

**Az „orosz eszme”
alakváltozásai**

**AZ OROSZ KONZERVATIVIZMUS,
LIBERALIZMUS
ÉS RADIKALIZMUS**

Russica Pannonicana

Filippov Szergej (ELTE)

*Метаморфозы «русской идеи». Российский консерватизм,
либерализм и радикализм*

Fordította:

HETESY SZILVIA

Szerkesztő:

FILIPPOV GÁBOR

© Filippov Szergej, 2010
© Russica Pannonicana, 2010
Kézirat gyanánt

Tartalom

I. Az „oroszcizme” homályos arcai	7
II. Ideológiák a 19. században	15
III. Az orosz modernizáció sajátosságai és ellentmondásai	37
IV. Az elmaradt reformok kora (1801–1825)	46
1. „Kormányzati liberalizmus”	46
2. Az orosz konzervativizmus születése	50
3. A nemesi radikálisok	55
V. A „harmincéves ellenforradalom” (1825–1855)	60
1. Konzervatívok I. Miklós cár idején	60
2. Az első orosz szocialisták	67
VI. Reformerek és radikálisok (1855–1881)	71
1. A konzervatívok és a reformok	71
2. A liberálisok a kormányzati reformok idején	80
3. Összeesküvés, terror, forradalom	91
VII. A többpártrendszer kialakulása és csődje Oroszországban (1881–1917)	110
1. Oroszország a századfordulón	110
2. Az utolsó küzdelmek az autokráciáért	116
3. Utolsó kísérletek a liberális kompromisszumra	129
4. A végső roham a régi rendszer ellen	149
Irodalom	171

I. Az „orosz eszme” homályos arcai

Az orosz közéleti gondolkodás sajátosságairól szólva a szakemberek és publicisták gyakran használják az „orosz eszme” fogalmát. Ha megpróbálunk tüzetesebben utánajárni, azt tapasztaljuk, hogy mindeközben rendszerint nem magyarázzák meg, mit is értenek pontosan alatta; a fogalom tartalma megfoghatatlan, homályos. Szűkebb értelemben általában az „orosz eszmét” a pravoszláv vallással, Oroszországnak a világtörténelemben betöltött szerepével, „Oroszország különleges küldetésével” kapcsolják össze, illetve Oroszország létezésének „értelmével” a világtörténelemben (*Vlagyimir Szolovjov* [1853–1900]). Ezek az elképzelések azonban időben és szerzőnként jelentősen eltérnek egymástól, és együttesen egy Oroszországról szóló, belső feszültségektől sem mentes, sajátos „történelemfilozófiai mítosszá” állnak össze.

A szlavofilek gondolkodásában a pravoszláv elveket őrző Oroszország előtt áll a lehetőség, hogy olyan magasabb rendű műveltséget hozzon létre, amely „megtermékenyíti” a nyugati műveltséget. Felfogásuk szerint ez utóbbi egyoldalú racionalizmusa miatt válságba került, ám az orosz kultúra képes lesz „magasabb rendű értelemmel” felruházni, és „elvezeti azt utolsó fejlődési szakaszába”. A szlavofilekkel vitában álló *Pjotr Csaadajev* (1794–1856) ezzel szemben borúlátóan azt hangoztatta, hogy Oroszország „a történelmen kívül” létezik; mindazonáltal azt a mély meggyőződést is fel lehet nála fedezni, hogy „hivatottak vagyunk megoldani a társadalommal kapcsolatos problémák

legnagyobbik részét és véghezvinni a régi társadalmakban felmerült eszmék többségét is, valamint választ adni az emberiséget foglalkoztató legfontosabb kérdésekre”. *Dosztojevszkij* (1821–1881) „művészi próféciaiban” az orosz ember a sajátos hajlamokkal megáldott orosz „népléleknek” köszönhetően vitathatatlanul „összeurópai és egyetemes rendeltetéssel” bír arra, hogy az evangéliumi törvénynek megfelelően elősegítse az „emberiség újraegyesítését”, a népek „harmóniáját”. *Nyikolaj Danyilevszkij* (1822–1885), miközben felvázolta a kultúrkörök elméletét, abban reménykedett, hogy a szláv kultúrkör, amelyben meghatározó szerepe van az oroszoknak, „először fogja képviselni az elődei által, a történelem folyamán külön-külön kidolgozott kulturális tevékenység minden oldalának a szó tágabb értelmében vett valódi szintézisét”. Vlagyimir Szolovjov élesen kritizálta Danyilevszkijt, amiért az „a törzsi és nemzeti viszálykodást” az elmélet szintjére emelte, és arra szólította fel, hogy gyógyuljon ki „a nacionalizmus járványos örületéből”. Azt hangoztatta, hogy az „orosz eszme” csak a „keresztény eszme egyik meghatározott aspektusa” lehet, miközben az orosz eszme tartalmát abban látta, hogy Oroszország végérvényesen megvalósíthassa az egyház, az állam és a társadalom harmóniájának „társadalmi (szent)háromságát”.

Az 1920-as évek elejére az „orosz eszme” messianisztikus hevülete, a kiválasztottság-tudat láthatóan kihűlt. A nemzeti messianizmusban rejlő veszélyekre figyelt fel *Jevgenyij Trubeckoj* (1863–1920), aki óvott attól, hogy „felmagasztaljuk nemzeti jellegzetességeinket, nemcsak erőnyeinket, de hibáinkat is beleértve”. Trubeckoj arra figyelmeztetett, hogy „Oroszországban ne az egyetlen kiválasztott népet lássuk, hanem egyet a népek közül, amely arra hivatott, hogy megvalósítsa Isten tervét, és amelynek értékes tulajdonságait más testvérnépek éppen annyira értékes saját-

tosságaikkal egészítik ki”. *Nyikolaj Bergyajev* (1874–1948) is arra jutott, hogy az orosz öntudatot nemcsak a „hamis idealizálás”, de a „kozmpolita tagadás” alól is fel kell szabadítani. Számára „Oroszország lelkének” lényege épp ambivalenciájában, belső feszültségeiben rejlett. Az orosz élet specifikumának tartotta a tézisből az antitézisbe való állandó átmenetet, és ez az elképzelés készítette arra, hogy az „orosz eszme” fogalomkörébe ne csak a vallásos gondolkodókat, de a világi szemléletű szerzőket, sőt az ateista radikalizmus egész hagyományát is bevonja. Utóbbinak szintén bizonyos fokú látens vallásosságot, messianizmust tulajdonított (ebben egyébként más orosz gondolkodók is egyetértettek vele, így például *Szemjon Frank* is [1877–1950]). Bergyajev egyúttal az „orosz eszme” kategóriájába tartozónak vélte a társadalmi igazság keresését és a népek testvériségére való törekvést is.

Az idealizálás csapdája mellett az orosz gondolkodók az „orosz eszme” racionális kifejezhetőségének problémájával is szembekerültek. Az „orosz eszme” meghatároz-(hat)atlanságát korábban is gyakran magyarázták azzal, hogy az a racionális megértés számára nem hozzáférhető, rejtélyes; vagy ahogyan Tyutcsjev fogalmazott, „Oroszhont ész nem éri fel”. Ezzel Bergyajev is egyetértett, amikor úgy vélte, hogy „Oroszország értelemmel nem felfogható, és semmilyen doktrína vagy tan mércéjével nem lehet megmérni”. A 20. században egyre nagyobb tért nyert a gondolat, hogy a nemzeti eszmék pontos meghatározása lehetetlen feladat. Szintén Bergyajev volt az, aki arra jutott, hogy „a nemzeti karakterre nem lehet szigorúan tudományos definíciót adni”. Ez a gondolat találkozott egy másik filozófus, *Fjodor Sztjepun* (1884–1965) vélekedésével: „Nem kell eszméket megfogalmazni (...) az eszme titokzatos, rejtett, ezért kimondhatatlan”. A népiség eszméje mint az isteni tervnek az adott népről alkotott képe „élhet

egy népben tudattalanul, rejtve; vagy tudatosan, racionálisan kifejtett és alátámasztott, messianisztikus történetfilozófia formájában. Az eszme elméleti kifejtése ellen nem szabad tiltakozni, amennyiben ez a kifejtés nem torzítja el az eszmét. De nem szabad elfeledkezni arról, hogy az eszme elméleti kifejtésekor az elvontan fogalmazó értelem könnyen elszakad az eszme élő konkrétumától, ami a világban jelen lévő isteni terv, szándék (eszme) önkényes feltevésekre, elképzelésekre, kitalációkra (azaz ideológiákra) történő lecseréléséhez vezet”.

Szemjon Frank fontosnak tartotta, hogy a rendszerezés alapvetően idegen az orosz gondolkodásmódtól: „Az orosz gondolkodásmód sajátossága, hogy a kezdetektől fogva alapvetően intuícióra épül. Bár a megismerésben a rendszerezettség és fogalmiság nem másodlagos az orosz gondolkodásmód számára, mégis sematikusnak tűnik, és nem számít egyenrangúnak a teljes és eleven igazsághoz képest. Oroszországban a legmélyebb és legjelentősebb eszméket nem szisztematikus tudományos művekben írták le, hanem egészen más formákban, jelesül az irodalmi művekben. (...) Függetlenül attól, hogy az elmúlt évtizedekben erősödik a nemzeti, sajátosan orosz világnézet alapjainak szisztematikus, fogalmi-logikai és szigorúan átgondolt formákba öntésének tendenciája, mind a mai napig túlnyomó többségben vannak a formájukat tekintve szabad, nem tudományos filozófiai művek; ez pedig bizonyos mértékben a műveknek az orosz világlátás lényegével való kapcsolatára utal...”.

Kétségkívül igen nehéz racionális vizsgálódás tárgyává tenni az „orosz eszme” (ha egyáltalán létezik ilyen) vallásos-messianisztikus felfogását, illetve az orosz nép világtörténelmi missziójáról vagy az arról szóló Isteni tervre vonatkozó jóslatokat, ami sokszor valóban idealizáláshoz vezet. Gyakoriak az orosz nép „jelleméről”, sajátos tulaj-

donságairól szóló, tudományosan kevésbé megalapozott eszmefuttatások is. Az „orosz eszme” ebben a felfogásban valójában úgy képzelhető el, mint „az orosz kultúra vagy az orosz nemzeti karakter egyedülálló és változatlan ismérveinek szindrómája” (A. Valickij), miközben ebben az esetben háttérbe szorul minden állami, gazdasági, jogi stb. érték, amelyeket így periférikus, járulékos jelenségként tüntetnek fel.

Az „orosz eszmét” azonban másképp is lehet értelmezni. A koncepció mélyén nem nehéz észrevenni azt az igyekezetet, hogy átgondolják, megértsék és értékeljék az orosz történelem állandó, fundamentális problémáját: az Oroszország és a Nyugat komplex viszonyából, a két pólus összehasonlításából, illetve szükségszerű szembeállításából eredő konzekvenciákat. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az orosz közéleti gondolkodás tanulmányozásakor ne az ideológiák közismert, nyugati felosztása lenne meghatározó, hanem például a sajátos „orosz út” hívei és a nyugatosok közötti sajátos ellentmondás. Aligha vitatható, hogy a Nagy Péter nevéhez fűződő reformoktól kezdve, amelyek megvetették Oroszország többé-kevésbé következetes és intenzív európaizálásának alapjait, az orosz értelmiségi elit gondolkodásmódjára a nyugatos eszmék voltak a legnagyobb befolyással. Éppen ezek az eszmék stimulálták az Oroszország-Nyugat ellentét hatására született filozófiai reflexiókat is. Ha emellett azt is figyelembe vesszük, hogy a Nyugaton kifejlődött ideológiák (konzervativizmus, liberalizmus, szocializmus és ezek formaváltozásai) annak a grandiózus és átfogó átalakulásnak az univerzális eszmei leképeződései, illetve következményei, amely az új- és legújabb korban gyökeresen megváltoztatta az európai társadalom életét, azt lehet mondani, hogy az „orosz eszme” különböző megvalósulásai, „metamorfózisai”, az „Oroszország-Európa” problematika különféle

megoldásai is csak az európai gondolkodás fő áramlatainak kontextusában értelmezhetők.

Az orosz közéleti gondolkodás tanulmányozásakor, mint ahogy az orosz történelem más aspektusainak vizsgálatakor is, az „egyedülállóság neurozisének” engedve ki lehet emelni a „megmagyarázhatatlant”, az eredetit, a példa nélkülit, a szokatlant, a „nem európai” és ebből következtetünk arra, hogy az orosz történelemmel kapcsolatban nem alkalmazhatóak a nyugati országok történelméből átvett fogalmak. Ez a felfogás orosz gondolkodók számos kijelentésére támaszkodhat, akik melankolikusan arról elmélkedtek, hogy „ha magunkat nézem, akkor azt lehetne mondani, hogy az emberiség általános törvénye ránk nem érvényes” (Csaadajev), vagy hogy „sok minden nálunk teljesen azokon a törvényeken kívül zajlik, amelyek a Világmindenség egészét irányítják” (*Pjotr Vjazemszkij* [1792–1878]) stb. Jegyzetünkben azonban egy másik megközelítést szeretnénk felvetni, amely, miközben egyáltalán nem vitatja az orosz történelmi folyamat sajátosságait, beleértve az orosz értelmiségi tradíciót is, hangsúlyozza annak lehetőségét is, hogy az „orosz eszme” metamorfózisait az össz-európai fejlődés sajátos változataként értelmezzük.

E megközelítés létjogosultságát támasztja alá nemcsak a modern orosz közéleti gondolkodásnak az európai kontextushoz való szoros kötődése, de másik oldalról az is, hogy paradox módon maga a „kivételesség”, az „egyedülállóság” képzelet sem kivételes vagy egyedülálló, és semmiképpen nem tekinthető orosz sajátosságnak. „Valójában minden egyes nemzeti történetírásnak megvan a maga «másság»-elmélete, és az e mögött húzódó elképzelések többé-kevésbé azonosak” – írja a német „különütasság” eszmetörténeti hagyományát vizsgáló George Steinmetz. Bár nyilvánvaló, hogy Oroszországhoz képest és orosz szemmel Németország egyértelműen a Nyugat része, a

Sonderweg-gondolat lényegében ugyanabból a problematikából indul ki, mint az imént tárgyalt orosz dilemma: a többi nyugat-európai államétól eltérő német fejlődés strukturális sajátosságai, amelyek egyes szerzők szerint már a reformáció korában külön útra térítették a térség történelmét. Ez az önkép olyan erősen él a német kultúrában, sőt tudományosságban, hogy számos történész például ma is a náciizmus kialakulásának magyarázó modelljeként alkalmazza. De nem is kell Németországig mennünk párhuzamért: közismert, hogy a „kivételesség identitása”, a Kelet és Nyugat közötti folyamatos ingadozás problémája a magyar önképben is kitüntetett helyet kap, Széchenyitől napjainkig. Ezt az eszmét talán a két világháború közötti történetírás egyik legnagyobb alakja, Szekfű Gyula fogalmazta meg a legplasztikusabban 1917-es, *A magyar állam életrajza* című munkájában: „a magyarság legjobbjainak örök gondja volt a legkülönbözőbb korokban, hogyan illeszkedjék bele a magyar a nyugati kultúrába – ezen a problémán mentek tönkre legjobbjaink. (...) «Kelet népe» mindannyiszor keserű lemondás vagy súlyos válságok árán fizette meg Nyugathoz tartozandóságát”.

Végezetül érdemes még röviden kitérni az orosz közéleti gondolkodásnak arra a sajátosságára, hogy a 19. században az oroszok társadalmi életére vonatkozó, a politikaelmélet klasszikus kérdéseit is érintő eszmefuttatások a legkülönbözőbb műfajú és rendszerezettséggű szövegekben fogalmazódtak meg, amelyek között éppúgy találunk történelmi szakmunkákat, mint filozófiai traktátusokat, törvénytervezeteket, esszéket, kritikait, sőt szépirodalmi műveket. Ezért is használjuk ebben az eszmetörténeti munkában a politikai gondolkodás evidensen adódó fogalma helyett inkább a közéleti gondolkodás kategóriáját. Ezzel arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a 19. századi orosz nyilvánosság sajátos állapotában az orosz közvéleményt

foglalkoztató társadalmi kérdések körül kialakult diskurzusok jócskán túlléptek a klasszikusnak tekinthető politikaelméleti műfajokon és tematikákon, és az általános elméleti kérdések feszegetése szinte szétszálazhatatlanul keveredett aktuálpolitikai, metafizikai, sőt vallási témák taglalásával. A határok illetően elmosódása természetesen szintén nem tekinthető kifejezetten orosz sajátosságnak, de itt halmozottan érvényesült ez a jelenség. Ebben a heterogén környezetben érvényesült a modern politikai ideológiáknak az orosz közegben kibontakozó hatása is.

II. Ideológiák a 19. században

A 19. század „nagy” ideológiai konstrukciói a 16–18. századi politikai filozófia fejleményeinek talaján, az úgynevezett „kettős forradalom” nyomán alakultak ki. A „kettős forradalom” kifejezés alatt a nagy francia forradalom és az ipari forradalom párhuzamosan ható jelenségeit értjük, amelyek felgyorsították Európában a kapitalizmus kialakulását, új politikai elvek és intézmények létrejöttét és elterjedését eredményezték, valamint újszerű, a 19–20. századot alapjaiban meghatározó társadalmi konfliktusokat szültek. Az 1789-ben kirobbant francia forradalom alapvető történelmi újszerűsége *Edmund Burke*-öt (1729–1797), a konzervativizmus „atyját” egyenesen arra a megállapításra vezette, hogy ez a forradalom „a legelképezetőbb esemény, amely a világon valaha történt”. Az esemény különlegessége abban rejlett, hogy kifejezésre jutott benne az a korábban nem tapasztalt, tudatos törekvés, hogy a józan ész absztrakt, racionálisan megállapított elveire és a történelmi hagyományokkal való radikális szakításra alapozva gyökeresen új társadalmi berendezkedést hozzanak létre.

A francia forradalom, az újkor legjelentősebb politikai és társadalmi katalizmája a demokrácia, az egyenlőség és a szabad vállalkozás elveire építve adott irányt a régi, rendi berendezkedés teljesen racionális átalakítása számára. A fő ideológiák és politikai mozgalmak, azaz a liberalizmus és a konzervativizmus létrejöttéhez, illetve a baloldali radikalizmus kategóriájába sorolható irányzatok, a szocializmus, majd a kommunizmus és az anarchizmus megszüle-

téséhez az vezetett, hogy az egyes csoportok különbözőképpen viszonyultak nemcsak az eszmei és politikai örökséghez, célokhoz és jelszavakhoz, a francia forradalom társadalmi programjaihoz, de az ipari forradalom nyomán elterjedő piaci viszonyok által előidézett társadalmi problémákhoz: a falusi lakosok tömegeinek tönkremeneteléhez, a proletariátus kialakulásához, a munkáskérdés, a munkanélküliség és a városi alsó rétegek nyomorának kérdéséhez is.

Az ideológiák a cselekvő ember számára leegyszerűsítik, átláthatóvá teszik és a politikai gyakorlat nyelvére fordítják le az absztrakt politikai filozófiák eszméit; deklarálják és elméleti alapokra helyezik bizonyos célok elérésének szükségességét, és ösztönzik az ezen célok elérésére irányuló szervezett társadalmi aktivitást, kijelölve az ennek során igénybe vehető eszközök körét. Ahhoz, hogy ezek az ideológiák teljes körűen betölthessék funkciójukat, elengedhetetlenül szükséges olyan előfeltételek megléte is, mint a (polgári) társadalom és az állam különválásztása, a közvélemény szerepének növekedése, a gyülekezési, szólás- és sajtószabadság biztosítása; vagyis a különböző eszmerendszerek szabad terjesztésének biztosítása a tömegek körében és a lehetőség arra, hogy ezeket összehasonlítsák, megvitassák, ami együttesen biztosítja a közélet alakításáért vívott szabad versengésüket.

A társadalmi együttélés fő ideológiai modelljei mindegyiknél abban különböznek egymástól, hogy valóságértelmezésük prioritásai eltérőek, és különbözőképpen kombinálják a minőségi hierarchiát képező politikai értékeket. Az ideológiákat ebben az értelemben úgy lehet leírni, mint nézetek és értékek többé-kevésbé koherens rendszerét, amelyek racionális (de nem tudományos) magyarázatot adnak a társadalmi jelenségekre, és megindokolják a fennálló rend megőrzésének, megváltoztatásának vagy lerom-

bolásának szükségességét. Az egyes ideológiák eltérő előfeltételekből indulnak ki a történelemtől, az adott korról és a hozzá való helyes viszonyulásról, a kormányzás optimális formájáról, az egyén és az állam, az egyes ember és a társadalom viszonyáról. Mindezen túlmenően pedig jellegzetes még a szabadságról és a társadalmi igazságosságról alkotott elképzelések különbözősége, a valláshoz és az egyházhoz fűződő a viszony stb.

A régi, rendi privilégiumokra épülő struktúrák elleni harcban aktív szerepet játszott a *liberalizmus*. A liberalizmus szó a latin *liber* (szabad) szóból származik. Mai értelemben vett politikai irányzat meghatározására először Spanyolországban használták a cádizi cortes (törvényhozás) többségét alkotó, a progresszív alapelvekre épülő alkotmányt megszavazó szabadelvű képviselőkre (1812). Később a fogalom Európa más országaiban is elterjedt. Nyugat-Európában a liberalizmus kialakulásának háttérében a magántulajdonon alapuló piacgazdaság fokozatos megerősödése, illetve az állam és az egyház hatalmi nyomása alól felszabaduló polgári társadalom befolyásának folyamatos növekedése állt. Európai és amerikai felvilágosult gondolkodók, politikusok sora fogalmazta meg évszázadok során azokat az alapelveket, amelyek később a liberalizmus alkotóelemeivé váltak. Ezeket az alapelveket a mélyen gyökerező politikaelméleti előzmények (többek között John Locke, David Hume, később Kant vagy Montesquieu stb.) nyomán olyan alapvető törvényekben rögzítették, mint az angol „dicsőséges forradalmat” betetőző *Bill of Rights* (1689); az 1787-es amerikai alkotmány és az első tíz, a legfontosabb polgári szabadságjogokat deklaráló alkotmánykiegészítés (1791) (ezeket később az amerikai *Bill of Rights*-nak nevezték el); valamint az *Emberi és polgári jogok nyilat-*

kozata, amelyet 1789-ben fogadott el a francia alkotmányozó nemzetgyűlés, és amelyet Franciaország 1791. szeptember 3-án megszavazott alkotmányába is beépítettek.

A gazdasági, illetve politikai liberalizmus ideológiájának középpontjában az individualizmus és az egyéni szabadság, illetve önrendelkezés értékei állnak. A társadalom rendi felépítését elutasító liberálisok szerint származásától, vallásától, nemzetiségétől, veleszületett értelmi és testi adottságaitól függetlenül mindenki egyenlő, elidegeníthetetlen emberi jogokkal rendelkezik. Az egyén érdekei mindig előbbre valók a közösség (nemzet, osztály, vallási felekezet) érdekeivel szemben, és azok érvényesülését jogi garanciákkal kell megvédeni mind a többi emberrel, mind pedig a közvélemény vagy az állam „merényleteivel”, zsarnokságával szemben. Innen ered a liberálisok fokozott figyelme az emberi alapjogok iránt (az élethez, a magántulajdonhoz, a politikai részvételhez való jog, a szólás, a gyülekezés és a lelkiismeret szabadsága stb.), amelyek betartásán és betartatásán szerintük a társadalom helyes működése alapul. A liberális szerzők többsége (mindenekelőtt John Stuart Mill) szerint az állam szerepvállalásának elsősorban e játékszabályok betartatására, leegyszerűsítve: a szabadság feltételeinek biztosítására korlátozódik. Hasonlóan vélekedtek a gazdasági liberalizmus képviselői is (mindenekelőtt a közgazdaságtan „megalapítója”, Adam Smith, majd David Ricardo): az államnak – a szükséges közszolgáltatások biztosítása mellett – a piaci viszonyok minél nagyobb szabadságát, az egyéni törekvések és a korlátozatlan piaci verseny önszabályozó mechanizmusainak kiteljesedését kell felügyelnie, anélkül, hogy rátelepedne a gazdasági élet spontán fejlődésére.

A 19. század nagy részében domináns, úgynevezett „klasszikus” liberalizmus képviselői ugyanakkor még óvatosan viszonyultak a demokrácia kiterjesztésének gondo-

latához, és ehelyett a demokrácia egy mérsékelt, korlátozott formáját pártolták. Ez a felfogás, amely szemben állt például Rousseau radikális demokrata elképzeléseivel, a politikai jogok gyakorlását bizonyos iskolázottsági és vagyoni cenzushoz kötötte, mivel a szellemi pallérozottságot és a tulajdont a társadalmi ügyek alakításához elengedhetetlennek tartott polgári felelősség előfeltételének tekintették. A 19. század második felében a liberalizmus egyre inkább összefonódott a demokrácia és a (nem csupán a törvény előtti, de) politikai egyenlőség eszméjével; a választójogot fokozatosan kiterjesztették a társadalom legszegényebb rétegeire, és – jóval lassabban, de – végül a nőkre is. Ezzel párhuzamosan a liberálisok egy része (nem függetlenül a korban már aktív munkásmozgalom nyomásától, valamint a szabadversenyos kapitalizmus pénzügyi és gazdasági válságokban csúcsosodó működési zavarainak társadalmi hatásaitól) arra a meggyőződésre jutott, hogy a nagyobb társadalmi igazságosság és stabilitás érdekében elengedhetetlenül szükséges az állam korlátozott mértékű, de az addigiaknál szélesebb körű beavatkozása a piacgazdaságba, a piaci viszonyok által előidézett társadalmi igazságtalanságok tompítása. Ez a liberalizmus jelentős átalakulásához, az úgynevezett *szociálliberális* irányzatok kialakulásához vezetett.

A liberalizmus megfosztja a hatalmat szakrális burkától, és legitimitását szigorúan racionális alapokra helyezi. A hatalom forrásának, a szuverenitás hordozójának nem az uralkodót vagy általában a végrehajtó hatalom gyakorlóját, hanem a politikai közösség egészét, a népet tartja. Az egyének és az állam közötti viszony egyfajta íratlan szerződésen: egyik oldalon a hatalmi és igazgatási feladatok átruházásán, illetve a szabadság bizonyos közösségi korlátainak elfogadásán, másik oldalon pedig az állampolgári engedelmség fejében a közhatalmi feladatok (a tör-

vényes rend kialakítása és fenntartása, az egyéni szabadságjogok védelme, a politikai közösség katonai védelme, az általános jólét növekedésének előmozdítása stb.) jogszerű ellátásán alapul. Az állami önkény visszafogása érdekében a közhatalmi ágak szétválasztása mellett a liberális államelmélet a hatalom fékjeinek és ellensúlyainak sajátos rendszerét tartja szükségesnek. Ez az államszervezési elv abból a két előfeltevésből indul ki, hogy a túl kevesek kezében összpontosuló túl sok hatalom zsarnoksághoz vezet; illetve hogy ennek megakadályozása érdekében a hatalmat csak hatalom korlátozhatja. Az egymástól független, illetve egymást ellenőrző és gyarló emberi természet helyett személytelen intézményi keretek által szabályozott hatalmi szervek egyensúlya biztosítja, hogy az államhatalom ne lépjen túl a polgári társadalomban neki szabott korlátokon, és túlsúlyával ne veszélyeztesse a törvényességet, valamint a polgárok szabadságát.

A fentiekből is kitűnik, hogy a polgári társadalomnak a szabadságjogokon, a magántulajdonon és a szabad vállalkozáson alapuló függetlenségét a liberálisok szerint jogi garanciákkal kell biztosítani. A jog a társadalmi élet meghatározó szabályozó elve, és a racionálisan felépített állam működésének alapja. Az így szervezett állam tehát jogállam, amelyben a társadalom választott képviselőinek, a parlamentnek és a parlamentnek felelős kormánzatnak ellenőrzés alatt kell állnia, mindenekelőtt alá kell vetni azokat a jogorvoslat lehetőségének és a közvélemény szabad kritikájának. *John Locke* (1632–1704) még a 17. század végén megfogalmazott gondolatainak hatására a liberálisok az individuális szabadság alapjának az egyén függetlenségét és autonómiáját biztosító magántulajdont, valamint a szabad piacot és a szabad versenyt tartják, amelyek szerintük olyan univerzális mechanizmusok, amelyek biztosítják a közösségi élet minden szférájának leghatékonyabb mű-

ködését és a társadalmi erőforrások leghatékonyabb kibontakozását. A liberálisok eredendően racionális és felismert önérdekét követő lénynek tartják az embert. Ezért a társadalom racionális berendezkedése mellett szállnak síkra, hisznek a hagyományokkal és előítéletekkel szemben elsőbbséget élvező ésszerű elvek szerinti fejlődésben, a politikai és társadalmi intézmények szakadatlan tökéletesedésének-tökéletesíthetőségének lehetőségében. A liberális elvek megvalósításáért folytatott harc a 19. században rendszerint nemcsak az állam, de a régi rendszer támaszának tartott egyház tekintélye ellen is folyt. Ezért a liberálisok, miközben a vallási tolerancia és a lelkiismereti szabadság elvéhez tartották magukat, következetes támogatói voltak az egyház és az állam szétválasztásának, és ellenzői annak, hogy az államon belül bármely egyház vagy felekezet privilegizált helyzetbe kerüljön.

A francia forradalom után a liberalizmus egyértelműen politikai reformideológiává vált. A forradalom tapasztalatait, mindenekelőtt a tömegmozgalmak kontrollálhatatlanságát és a terror túlkapásait átgondolva, a liberálisok arra a következtetésre jutottak, hogy az általuk határozottan elutasított erőszakos megrázkódtatásokat el lehet kerülni, ha lemondanak az „előkészítetlen” átalakulásokról, és a tervezett haladást választják helyette. Mindazonáltal – a liberális eszméket univerzálisan érvényesnek tartva – arra mutattak rá, hogy programjukat fokozatosan kell megvalósítani, figyelembe véve az adott társadalom műveltségének és a társadalmi tudat felkészültségének fokát. Ezzel kapcsolatban a liberalizmus egyik klasszikusa, *John Stuart Mill* (1806–1873) például annak a lehetőségét sem tartotta kizártnak, hogy tekintélyelvű hatalom ösztönözze a szabadság felé irányuló haladást. Szerinte az úgynevezett „fejletlen társadalmakban” „a spontán fejlődés útjában álló kezdeti nehézségek oly nagyok, hogy ritkán lehet válogatni a

leküzdésükre alkalmas eszközök között; s egy olyan uralkodó, akit a jobbulás szelleme vezet, jogosult bármilyen eszközt igénybe venni, ha ezzel egyébként esetleg elérhetetlen célt tud megvalósítani. (...) A szabadság mint alapelv nem alkalmazható annál az időpontnál korábbi állapotokra, mikortól az emberiség képessé vált rá, hogy szabad és egyenlő viták révén tökéletesedjék. Addig nincs más választása, mint fenntartás nélkül engedelmeskedni egy Akbarnak, vagy egy Nagy Károlynak, ha oly szerencsés, hogy talál ilyet magának”.

A liberálisoktól tehát (a nyugat-európaiakat is ideértve) egyáltalán nem volt idegen a felülről irányított reformok révén végrehajtandó fejlődés gondolata; elképzeléseik szerint azonban az ilyen fejlődés csak átmeneti lehet, és végeredményben stagnáláshoz vagy a liberális demokrácia kialakulásához kell vezetnie. A liberális reformoknak ez a sémája alkalmazható a kelet-európai régióra, ahol az ilyen átalakulásoknak jóval csekélyebb volt a – Nyugaton többnyire a középrétegek alkotta – társadalmi bázisa. Az átalakulásokat itt – szemben a nyugat-európai országok, mindenekelőtt a korszakban a legtöbbit hivatkozott mintá, Anglia hosszú, szerves fejlődésével – többnyire rövid idő alatt, az úgynevezett „utolérő fejlődés” keretein belül kellett végrehajtani.

A *konzervativizmus* terminusa, amely a latin *conservare* (megvéd, megőriz) szóból ered, fokozatosan terjedt el Európában azt követően, hogy *François-René de Chateaubriand* (1768–1848) 1818-ban megalapította a *Le Conservateur* című folyóiratot. E gondolatkör csíráit felfedezhetjük egyes, a 16. század második felében és a 17. században tevékenykedő angol gondolkodók írásaiban is, de a konzervativizmus mint modern politikai filozófia és ideológia kialakulá-

sát meghatározó fő tényező az *ancien régime* pilléreit leromboló nagy francia forradalom volt. Nem véletlen, hogy a konzervatív elvek első szisztematikus kifejtését általában Edmund Burke *Töprengések a francia forradalomról* (1790) című írásához kötik. A hagyományokhoz, a régi szokásokhoz, a megszokott és ismert rendhez való ragaszkodást az emberi viselkedés természetes és ősi formájának lehet tekintetni. Max Weber (1864–1920) nyomán Mannheim Károly (1893–1947) ezt a megszokott megőrzésére irányuló, mindennapi lelki hajlamot *tradicionalizmusnak* nevezte, míg *konzervativizmusnak* azt a modern politikai ideológiát tartotta, amely egy meghatározott történelmi szituációban, a 18–19. század fordulóján jelent meg.

Ebben az értelemben a konzervativizmus egyfajta rendszerezett, a politikai cselekvést orientáló és elméleti szinten is megalapozott tradicionalizmusként is felfogható, amely bizonyos koherens elképzeléseket feltételez az emberről, a társadalomról, a történelemtől, a politikáról és a kultúráról stb. Igaz, hogy számos – az elvont, az előítéletekkel és a szerves fejlődéssel szemben az ész premisszáira épülő, mesterséges teóriákkal szemben bizalmatlan – konzervatív a mai napig is tiltakozik az ideológia címke ellen, és a konzervativizmust inkább meghatározott lelki beállítódású emberek sajátos gondolkodásmódjának vagy attitűdjének, vérmérsékletének, általános, de meghatározott dogmák rendszereként nem kifejezhető világlátásának látja és látatja. Az egyik legnagyobb hatású huszadik századi konzervatív, Michael Joseph Oakshott (1901–1990) szavaival, konzervatívnak lenni „azt jelenti, hogy a jól ismertet előnyben részesítjük az ismeretlennel szemben, a járt utat jobban szeretjük a járatlannál, a ténylegest jobban a lehetségesnél, a korlátozott többet jelent nekünk a korlátlannál, a közeli a távolinál, az elegendő a bőségesnél, a megfelelő a tökéletesnél, és a mostani nevetés többet ér,

mint az az üdvösség, mellyel az utópiák kecsagetnek. (...) Konzervatívnak lenni annyi, mint képesnek lenni elbánni sorsunkkal, saját anyagi eszközeink szintjén élni, elégedettnek lenni a nagyobb tökéletesség híján is, mely az embernek és körülményeinek egyképpen sajátja. Néhány embernél ez maga is választás, másoknál hajlam, mely változó gyakorisággal megjelenik preferenciáikban és ellenérzéseikben, anélkül, hogy választanák vagy kimondottan ápolnák magukban”.

Az időtlenül érvényes meghatározástól való ódzkodást már csak az is indokolja, hogy a konzervativizmus alapvető jellegéből adódóan tér és idő függvényében változhat, mit is akar konkrétan „konzerválni” a fennálló viszonyokból. Azonban, még ha figyelembe vesszük is a konzervatívok ellenszenvét az absztrakt elméletek és rendszerezett, dogmatikus gondolati konstrukciók iránt, az eszmetörténészek többségével egyetértve mégiscsak az ideológiák közé sorolhatjuk ezt a hagyományt. Ha – egyébként a liberalizmushoz és a szocializmushoz hasonlóan – nem beszélhetünk is egységes, a konzervativizmusra egyetemesen jellemző „katekizmusról”, és ha éppen az elméletellenesség jelenti is az ide sorolható szerzők egyik közös kiindulópontját, igenis meg lehet határozni a konzervatív gondolkodás leglényegesebb általános vonásait: a jellemző konzervatív emberképet és valóságértelmezést, a politikai cselekvéshez való viszonyt, a legfontosabb témákat és előfeltevéseket, valamint azokat a kitüntetett értékeket, amelyeket a konzervatívok rendszerint védelmezni szoktak.

A konzervatívok abból az elképzelésből indulnak ki, hogy az emberi természet „bűnös”, de legalábbis erkölcsileg és intellektuálisan tökéletlen, esendő. Többek között ebből fakad a rációba és az emberi megismerésbe vetett bizalom korlátozott volta és a hagyományok, a tökéletlen, de

régóta létező, ezért működképesnek tekintett szokások felértékelődése. A közösség jövőjének tervezése az emberi ész korlátozott képességeiből adódóan veszélyes és kudarccra ítélt „mérnökösödés”, így a múltbéli tapasztalatokra, a régiek bevált tudására kell támaszkodni, akkor is, ha az azon alapuló rend sem lehet soha tökéletes, hiszen tökéletes rendet ember nem, legfeljebb Isten képes alkotni. A liberálisoktól ezért a konzervatívokat a fennálló szokások, intézmények megőrzésére való törekvés, a hagyományok nagyfokú tisztelete különbözteti meg, amelyekben szerintük az előző generációknak a történelem folyamán felhalmozott tapasztalatai testesülnek meg. Ugyanebből adódik, hogy az előítéleteknek is egészen más státust tulajdonítanak, mint a felvilágosodás szellemében azokat elvető és a rációt trónra emelő progresszívek. Az előítélet ebben a gondolatkörben nem pejoratív fogalom: nem a pozitív tudás ellentéte, hanem éppenséggel a tudás egy formája, a közösségi tapasztalatok adekvát kifejeződése. Az, hogy a legfontosabbnak tartott értékek, így az erkölcsi normák, a társadalmi stabilitást fenntartó tekintély vagy éppen az altruizmus egy ponton túl nem vezethetők le racionális vagy praktikus elvekből, nem jelenti azt, hogy ezeket sutba kellene dobni – sőt éppen ezen előítéletek tartóssága és a társadalom működtetésében játszott szerepe indokolja előbbre sorolásukat.

A konzervatívok nagy jelentőséget tulajdonítanak olyan szocializációs tényezőknek, mint a család, az iskola, a vallásos közösségek, és rendszerint ellenállnak az e hagyományos társadalmi intézmények megújítására, átalakítására, tökéletesítésére irányuló törekvéseknek. Úgy vélik, hogy a fennálló intézmények létjogosultsága pusztán létükből, tartós fennmaradásukból fakad. A közösségnek az ezeket az intézményeket létrehozó kollektív bölcsességét a

konzervatívok többre értékelik az egyes gondolkodók elméleti konstrukcióinál, amelyek nem jelentenek, nem jelenthetnek megbízható alapot a jövő megtervezéséhez. A társadalmi fejlődés új tendenciáinak ellenállnak, sőt a fejlődés lehetőségével szemben is szkeptikusak, mert úgy vélik, hogy a közösség nem válhat társadalmi kísérletek, racionális projektek tárgyává, ehelyett csakis az organikus, nagy megrázkódtatások nélkül végbemenő változás az elfogadható. Mivel a magántulajdont – amely már a kora újkori természetjogi gondolkodásban, még az abszolutizmus teoretikusainál is sérthetetlennek számított – érinthetetlennek tartják, a magántulajdon és a kapitalista elvek őrzői, a túlzott állami beavatkozás ellensúlyát képező szabad piac hívei is lehetnek; ugyanakkor bizonyos körülmények között azokat az állami intézkedéseket is támogathatják, amelyek védik a hagyományos értékeket a piaci mechanizmusok romboló hatásától. Éppígy, mivel fontosnak tartják a vallást és a történelmi egyházak társadalmi szerepvállalását, rendszerint arra törekednek, hogy akadályokat állítsanak az új, az adott társadalomban és kultúrában nem meggyökeresedett egyházak elé.

A konzervatívok spekulatív tervekkel és elméleti konstrukciókkal szembeni gyanakvása abban is megnyilvánul, hogy általában kerülnek nézeteik szisztematikus kifejtését. A konzervativizmus alapvetően reakció: olyan ideológiákra adott válasz, amelyek a fennálló renddel szemben a társadalom aktív, tervezett átalakítását szorgalmazzák. A konzervatívok nem ismerik el az ilyen törekvések tudományos megalapozottságát, mivel tagadják a történelmi fejlődésre vonatkoztatható olyan örök törvények létezését, amelyekre az ilyen programokat alapozni lehetne. Burke a *Töprengések a francia forradalomról* című munkájában ezzel kapcsolatban a következőképpen fogalmaz: „Az emberi termé-

szet bonyolult és zavaros, a társadalmi értékek szintén rendkívül összetettek, azaz nincs olyan politikai irányzat vagy hatalom, amely mindenkit kielégítene. Amikor arról hallok, hogy kitaláltak egy egyszerű tervet, amelynek egy új politikai berendezkedés a célja, nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy a kiötlői nem ismerik a szakmájukat...”.

A konzervatívok idővel elismerték a törvény előtti egyenlőség eszméjét, ám még ma is azt állítják, hogy az emberek már születésük pillanatában, természetből fogva minőségileg különböznek adottságaik, képességeik és lehetőségeik tekintetében. Ezért az egyenlőtlenségek felszámolása szerintük nem több utópiánál, sőt az ilyen, az emberi természetnek ellentmondó próbálkozások elkerülhetetlenül a szabadság korlátozásához és felforduláshoz, erőszakhoz vezetnek. Ennél fogva összegegyeztetetlenné látják a szabadság és az egyenlőség eszméjét. Ugyanakkor az sem állítható, hogy a konzervatívok eredendően ellenségei lennének mindenfajta haladásnak vagy szerves fejlődésnek. Miközben mindenkor elutasítják a forradalmakat, a siettetett, mesterségesen gerjesztett és utópista változásokat, a reformokat nem utasítják el eleve. Sőt, úgy vélik, hogy a fokozatos, „kiérlelt” reformok a társadalmi stabilitást erősítik, amennyiben a reformok alapja az átgondolt kompromisszum, a „fontolva haladás”.

Egészében véve a konzervativizmus térben és időben rendkívül sokarcú, a tudományos tipizálás számára alig megragadható, más ideológiákkal is érintkező, azokkal állandó kölcsönhatásban álló hagyomány. Bár a fent felsorolt jellegzetességek többé-kevésbé általánosan jellemzőnek mondhatók, fontos újból kiemelni, hogy ez a gondolatkör dinamikusán változó, sokszor egymással is szembenálló irányzatokból áll: a klerikális mellett létezik szekuláris, az

antiliberális mellett liberális, sőt a status quo-párti mellett a fentiek fényében talán értelmezhetetlennek tűnő forradalmi konzervativizmus is. Ezek részletesebb taglalása azonban már nem tartozik a 19. századi orosz eszmetörténeti jelenségek tágabb európai összefüggéseinek tárgykörébe.

A *radikalizmus* mint sajátos politikai habitus, attitűd, illetve módszer elméletileg különböző ideológiák sajátossága lehet. Lényege a fennálló viszonyok gyors és gyökeres átalakítására irányuló törekvés egy elméletileg kigondolt cél, általában az igazságosabb, emberibbnek tartott társadalmi viszonyok elérése érdekében. Feltétlenül említést kell itt tenni az orosz jobboldali radikalizmusról is, amelyre az utolsó fejezetben röviden visszatérünk majd. Az orosz jobboldali radikalizmust vagy szélsőjobboldaliságot a hagyományos autokrácia feltétlen támogatása, az alkotmányos reform és a cár hatalmát korlátozó népképviselői szerv merev elutasítása, agresszív antiszemitizmus, valamint a szervezett politikai erőszak alkalmazása (zsidóellenes pogromok) jellemezte. A jobboldali radikalizmus azonban nem volt hosszú életű: lényegében „csak” 1905 és 1917 között működött artikulált és szervezett irányzatként (a korábbi zsidóellenes megmozdulások, illetve röpiratok inkább premodern, modern politikai irányzattá össze nem álló jelenségek voltak, akkor is, ha ennek regisztrálása mellett nem szabad lebecsülni véres és tragikus hatásuk súlyát). A jobboldali radikalizmus a legnagyobb hatást a politikai folyamatokra az első orosz forradalom idején (1905–1907) gyakorolta: ekkoriban a cári udvarban is komoly befolyásra tett szert, 1908-tól kezdődően azonban fokozatosan gyengülni kezdett, majd rövidesen elveszítette támogatói jelentős részét.

Ezzel szemben a baloldali radikalizmus általában, vala-

mint az orosz forradalmi hagyomány hosszú és mozgalmas történetre tekinthet vissza: a 19. század elején keletkezik, és idővel olyan összetett és heterogén társadalmi mozgalommá válik, amely különböző ideológiai áramlatokkal érintkezik. A két legfontosabb irányzat ezek közül a szocializmus és az anarchizmus. Az orosz baloldali radikalizmusra ma is irányuló kitüntetett érdeklődést és figyelmet elsősorban az magyarázza, hogy a cári Oroszország utolsó évszázadának történetére végül is a baloldali radikalizmus fejtett ki döntő hatást, és az Orosz Birodalom összeomlásában is ez játszotta a főszerepet.

A *szocializmus* (az elnevezés a latin *socius* – társ, illetve *socialis* – társadalmi szóból ered) gyökerei a régmúlt utópikus eszméihez nyúlnak vissza, így például *Platón* (i. e. 427–i. e. 347) *Az állam*, *Mórus Tamás* (1478–1535) *Utópia* vagy *Tomasso Campanella* (1568–1639) *Napváros* című művének gondolataiig. Az utópisták az ideális állam alapjának a teljes egyenlőséget: a magántulajdon hiányát (vagy csak erősen korlátozott és szabályozott) létét, a kötelező és központiag szervezett munkavégzést, a termelés és elosztás kollektivizálását, valamint mindenfajta kizsákmányolás teljes megszüntetését tartották. A francia forradalomban a radikális demokrata *Gracchus Babeuf* (1760–1797), *Filippo Buonarroti* (1761–1837) és az „Egyenlők összeesküvésének” más résztvevői képviselték a magántulajdon felszámolása eredményeképp létrejövő teljes egyenlőség gondolatát. Az említett gondolkodók a tökéletes egalitárius társadalom felé vezető átmenetként már a diktatúra létrehozásának gondolatáig is eljutottak. A szocializmus mint modern ideológia a francia forradalom megvalósítatlan ígéreteinek terméke volt: a „formális” (törvény előtti) egyenlőséget meghaladva létre kívánták hozni a „valóságos” (gazdasági) egyenlőséget, és megpróbálták választ adni azokra a szociális problémákra, amelyeket az ipari át-

alakulás és a hagyományos társadalom felbomlása eredményezett.

A szocializmus fogalma *Pierre Leroux* (1797–1871), francia gondolkodónak, a keresztényszocializmus egyik korai teoretikusának *Az individualizmusról és a szocializmusról* című írásával (1834) került a tudományos diskurzusba. A mű címéből is érezhető, hogy Leroux a szocializmusnak olyan lényegét tekintve kollektivistá tartalmú jelentést tulajdonított, amely szembenáll az egyén elsőségét hirdető individualizmussal. A 19. század első felében szocializmus alatt egyre inkább a társadalomnak az egyenlőség, a gazdaság ésszerű megszervezése és a szociális igazságosság alapján megvalósuló radikális átalakítására vonatkozó különféle elméleti és gyakorlati jellegű terveket kezdték érteni. A legismertebbek ezek közül *Henri de Saint-Simon*nak (1760–1825) az „ipari rendszerre” vonatkozó és *Robert Owen*nek (1771–1858) a dolgozó kommunákról szóló elképzelései voltak, illetve *Charles Fourier* (1772–1837) álma az egyetemes harmóniáról, egy ideális, falanszterekben élő, autonóm termelői közösségekből és faluközösségekből álló társadalom koráról.

Ezeknek a gondolkodóknak a nézetei sok szempontból különböztek, olyan fontos, elvi kérdésben is, mint a magántulajdon megőrzése vagy megszüntetése. Az alábbiak tekintetében viszont egységes álláspontot képviseltek: 1. a kor társadalmi ellentmondásainak kritikája a 18. századi felvilágosult eszmék alapján, hit az ideális társadalom tudományos megszervezésének lehetőségében; 2. törekvés e tervek gyakorlati megvalósítására; 3. a bizonyosság abban, hogy az igazságos társadalom fokozatos megvalósítását nem hatalmi eszközökkel lehet megvalósítani, hanem a békés propaganda, a meggyőzés eszközeivel, mintaszerű gazdasági-társadalmi formák, azaz kollégiumok, kommunák, egyesülések, szövetkezetekben működő műhelyek

létrehozásával. Ezek a társadalmi kísérletekkel foglalkozó gondolkodók egyáltalán nem tartották magukat utópistáknak, sőt koncepcióikat tudományos adatokra próbálták építeni, és a való életben akarták megvalósítani azokat.

A radikális társadalmi átalakulásokra vonatkozó további útkeresések többek között a kollektív anarchizmus egyik megalapítója, *Pierre-Joseph Proudhon* (1809–1865), valamint *Louis Blanc* (1811–1882) tevékenységével kapcsolódnak össze. Proudhon az államhatalom likvidálására szólított fel, mert abban látta az ember szabadságát korlátozó és a legnagyobb társadalmi igazságtalanságok alapjának tartott politikai erőszak forrását. Blanc ezzel szemben úgy vélte, hogy a szocializmus megteremtője éppen az állam lesz, amelyet az általános választójog révén a munkások fognak birtokba venni. *Louis Auguste Blanqui* (1805–1881) a hatalom fegyveres megszerzését és a proletárdiktatúra bevezetését sürgette. Érdemes még megemlíteni *Wilhelm Weitling* (1808–1871) nevét is, aki az egyenlőtlenségeket kiegyenlítő kommunizmust propagálta.

A 19. század közepétől *Karl Marx* (1818–1883) és *Friedrich Engels* (1820–1895) hozott döntő fordulatot a szocializmus történetében, amivel nemcsak a baloldali eszmék fejlődésére, de a 19. és 20. századi európai, sőt világpolitikára is döntő hatással voltak. Marx és Engels az úgynevezett „tudományos szocializmus” (Engels terminusa), vagyis a kommunizmus megalapítói voltak, amelynek kidolgozása során olyan, egymástól egészen eltérő szellemi forrásokból merítettek, mint a német idealista filozófia (mindenekelőtt Georg Wilhelm Friedrich Hegel) és a polgári közgazdaságtan (elsősorban Adam Smith és David Ricardo). A kommunizmust a kispolgári („utópikus”) szocializmussal szembeállítva a proletármozgalom elméletének tartották. A kor racionalista és szcientista szellemében arra törekedtek, hogy a szocializmus tanait szilárd tudo-

mányos alapra helyezték; figyelmüket a kapitalista rendszer elemzésének és bírálatainak szentelték, illetve annak, hogy olyan objektív törvényszerűségeket keressenek, amelyek a kapitalizmus megdöntésének és a szocialista társadalom létrejöttének irányába mutatnak.

Engels úgy látta, hogy a szocializmus Marx két nagy felismerése: a történelem materialista felfogása és „a kapitalista termelés titkának leleplezése” nyomán vált tudománnyá. Ez utóbbi „titok” nem más, mint az értéktöbblet termelése és tőkések általi kisajátítása, a munkások kapitalista kizsákmányolásának mechanizmusa. Ami az első tételt illeti: a történelem materialista felfogása szerint minden társadalmi változás végső oka a termelési mód megváltozása, amelyet a termelőerők és a termelés folyamán kialakuló termelési viszonyok (főként a tulajdonviszonyok) közötti ellentmondások váltanak ki. Ezeknek az ellentmondásoknak a kiéleződése szükségszerűen robbanáshoz, társadalmi kataklizmához vezet, amely meg-, illetve feloldja az antagonisztikus konfliktusokat. E megközelítés szerint az emberiség egész történelme a kizsákmányoltak és kizsákmányolók közötti osztályharcok szakadatlan sorozatának tekinthető. Ez a küzdelem a kapitalizmus korszakában is folytatódik, amikor is a termelés társadalmi jellege ellentmondásba kerül a társadalmi termékek kapitalista kisajátításával. A proletariátusnak, amelyet maga a kapitalista rendszer szült, és amely egyre erősödő kizsákmányolásnak van kitéve, fel kell számolnia ezt az ellentmondást, méghozzá úgy, hogy kezébe veszi a hatalmat, és a termelési eszközöket az egész társadalom tulajdonába adja át.

Marx és Engels meg volt győződve róla, hogy ez az osztályharc az utolsó lesz a történelemben, mivel a proletariátus nemcsak saját partikuláris, de az egész társadalom univerzális érdekeit képviseli; ezért győzelme végül a törté-

nelmi fejlődés utolsó állomásához, az osztály nélküli társadalom létrejöttéhez fog vezetni. A marxizmus szerint a kapitalizmus fejlődése során maga teremti meg a társadalmi forradalom, a magántulajdon felszámolása és a szocializmusba történő átmenet feltételeit; vagyis a szocializmus győzelme elkerülhetetlen következménye lesz a kapitalizmus megoldatlan ellentmondásainak. Eppen ezért a marxista elmélet fontos eleme volt az az elképzelés is, hogy a szocializmusnak először a legfejlettebb kapitalista országokban kell győznie, hiszen ezekben a leginkább előrehaladottak a katalizátorként funkcionáló strukturális feszültségek is. Ezt követően a nemzetközi proletariátus idővel az egész világon felszámolja a társadalmi ellentéteket és az ember ember által történő kizsákmányolását. A kapitalista országokban később bekövetkezett gazdasági és társadalmi változások, valamint a szocialista mozgalmak sikerei a 19–20. század fordulóján vitákat gerjesztettek az „ortodox” marxizmus tételeinek újraértékeléséről és a társadalom szocialista átalakulásának lehetséges módjairól. Ez a vita az első világháború környékén, illetve az orosz forradalom idején a szocialista tábor kettészakadásához, a parlamentáris-demokratikus kereteket végül elfogadó reformer szociáldemokraták és a közeli világforradalom eszméje mellett kitartó kommunisták útjainak különválásához vezetett.

Az orosz radikális mozgalomban a szocializmus mellett nagy szerepet játszott az *anarchizmus* is (a szó a görög *arkhosz*, vagyis hatalom, uralom szó fosztóképzővel ellátott alakjából ered, tehát – tükörfordításban – hatalom-, illetve uralomnélküliséget jelent). Az anarchisták abból az elképzelésből indulnak ki, hogy az emberi természet alapvetően jó, és csak a hatalmi intézmények természetellenes nyomásának hatására torzul el: ebből erednek a közösségi együttélés problémái, igazságtalanságai, konfliktusai. Az

ember természetének nem a háború felel meg (a Hobbes-i „mindenki háborúja mindenki ellen”), hanem a szolidaritás, a kooperáció, egymás kölcsönös támogatása. A szolidaritásra való hajlam a történelem legsötétebb korszakaiban is tovább élt, így elkerülhetetlen, hogy a fennálló elnyomó és egoista intézmények elleni elégedetlenség forradalmi tiltakozásba torkolljon. Innen ered az anarchizmus fő törekvése: a harc az igazságos, szabad és egyenlőségre alapuló társadalomért, amelyet megszabadítottak a hatalom intézményeitől, a különféle hierarchiáktól és a társadalmat átható, elnyomó jellegű viszonyoktól. Ez a társadalom egyúttal mentes az emberek feletti uralmat biztosító és szabályozó, racionálisan nem megalapozható tekintélyektől: mindenekelőtt az államtól, de az egyháztól, a bürokráciától, a hadseregtől, a rendőrségtől és a jogszabályoktól is. Ez egyben az olyan hagyományos intézmények alóli felszabadulást is jelent, mint amilyen a család, amely az anarchista eszmék szerint a nő és a gyermekek alávetésének és kizsákmányolásának eszköze, illetve olyan intézmény amely – a keretein belül megvalósuló örökösödési jog által – folytonosan újratermeli a társadalmi és tulajdonbéli egyenlőtlenségeket.

A társadalomnak spontán módon, „alulról” kell felépülnie a föderalizmus elve szerint, ami a gyakorlatban területi és termelői közösségek szabad egyesülését jelenti. A társadalmi viszonyokat nem az uralkodóknak és az erőszakot intézményesítő törvényeknek, hanem önkéntes megegyezéseknek, szabadon és általánosan elismert hagyományoknak, szokásoknak kell meghatározniuk. Az anarchisták szerint az adott kor és a történelem általában csak az elnyomásra szolgáltat példákat, amelyeken keresztül ugyanakkor megfigyelhető az emberek általános törekvése a teljes szabadságra és a kizsákmányolás, az erőszak, a társadalmi konfliktusok és a háborúk megszüntetésére. Az

anarchizmus teljes egészében a jövőre irányul; maga az anarchia *Pjotr Kropotkin* (1842–1921) kifejezésével élve olyan eszmény, amelyet még soha nem valósítottak meg, de nem utópia, mivel ez utóbbi definíció szerint megvalósíthatatlan. Az eszmény realizálása érdekében az anarchisták szerint teljesen le kell rombolni a fennálló hatalmi struktúrákat, az állami intézményrendszert, ez pedig csak forradalom, reformok vagy morális tökéletesedés útján lehetséges.

Az anarchizmuson belül rendszerint három fő áramlatot különít el a szakirodalom: a kollektív, az individualista és a vallási anarchizmust. Ezek közül, bár Oroszországban is létezett például a vallási anarchizmus (*Lev Tolsztoj* tanait szokás idesorolni [1828–1910]), a politikára a legnagyobb hatást a kollektív irányzat gyakorolta, amelyet olyan jelentős ideológusok képviseltek, mint *Mihail Bakunyin* (1814–1876) és az imént említett *Pjotr Kropotkin*. Az anarchizmusnak ez az ága áll a legközelebb a szocializmushoz, hiszen alapvetően mindkettőnek ugyanazok a célkitűzései: osztály nélküli, kizsákmányolástól mentes, önmagát irányító társadalom létrehozása a forradalom megvalósításán keresztül. A szocializmus és a kollektív anarchizmus között azonban volt egy lényeges különbség is. A szocialisták többsége fontos szerepet tulajdonított az államnak a kommunista társadalom felé vezető átmenet időszakában (proletárdiktatúra), és nem direkt felszámolását, hanem fokozatos „elhalását” prognosztizálták, azzal párhuzamosan, hogy az alárendelt helyzetben tartandó (korábbi elnyomó) osztályok eltűnnek, illetve aszerint, ahogy az elnyomás szükségessége csökken. Az anarchisták ezzel szemben lehetségesnek és szükségesnek tartották a piaci viszonyok és az állam gyors felszámolását, amelyet végül autonóm, önkormányzattal bíró, független termelői közösségek föderációjának kell felváltania. Ezek a nézetkülönbségek már a

marxizmus és Bakunyin hívei közötti harcok során is megmutatkoztak, amelyek a mozgalom hasadásához és az I. Internacionálé (1864–1876) feloszlásához vezettek. Az államnak a szocializmus építésében betöltött szerepével, a szélsőséges centralizációban és bürokratizálásban rejlő veszélyekkel és az állami szabályozás eszközeivel való visszaélésekkel kapcsolatos számos probléma az 1917-es oroszországi októberi forradalom utáni években, a polgárháború idején és a szocialista elvek gyakorlati megvalósítása során éleződött ki igazán.

III. Az orosz modernizáció sajátosságai és ellentmondásai

Az orosz történelemnek az I. Péter reformjaitól az 1917-es forradalomig tartó, úgynevezett „pétervári periódusát” értelmezhetjük úgy, mint egy hosszú átmenet időszakát a hagyományos (iparosodás előtti) társadalomból a modern társadalomba. Ez utóbbi mint ideáltipikus modell jellegzetes vonása egyrészt a racionalizmus és a társadalom folyamatos, fokozatos fejlődésének lehetőségébe vetett hit. Másrészt az, hogy a modern társadalom a tudományos-technikai fejlődésre épül, a hagyomány helyett inkább az újdonság felé orientálódik. A dinamikusan fejlődő piacgazdaság megerősödése, a liberális demokrácia és a jogállam megszilárdulása, a polgári társadalom megerősödése, az egyház befolyásának korlátozása (szekularizáció), valamint az urbanizáció, a gazdasági és politikai életben való aktív részvételhez elengedhetetlen tömeges közoktatás, az individualizmus fejlődése, új értékek és viselkedési modellek megjelenése jellemzik. Az itt tárgyalt korszak lényege megragadható a komoly szakmai vitákat kiváltó, de Oroszország történelmére mégiscsak jól alkalmazható „modernizáció” terminussal. A fogalom alatt a hagyományos intézmények átalakításának célirányos folyamatát értjük, amely a gazdaság, az állam és a társadalom új feltételekhez történő alkalmazkodásához vezet. A 18–19. század nagy részében Oroszországban – ha kisebb-rövidebb megszakításokkal is – pontosan ilyen irányú folyamat zajlott.

Az Európa nyugati régióiban végbemenő modernizáció komplex, a társadalmi élet minden szféráját érintő, szerves

fejlődés eredménye volt (ezt a szakirodalom elsődleges modernizációnak nevezi), amely úgynevezett „klasszikus modelleket” hozott létre (ezek még ebben a régióban is valamelyest eltértek egymástól). Az Oroszországban megvalósuló, úgynevezett másodlagos modernizációt az indította el, hogy a kormányzó elit – jobbára éppen a nyugati példák „tükrében” – felismerte az ország veszélyes elmaradottságát. Ezért egyrészt arra törekedtek, hogy nemzetközi szinten megerősítsék az ország pozícióit, másfelől erős belső bázist igyekeztek létrehozni az új külpolitikai feladatok megoldásához. Oroszország modernizációja a péteri reformok korától kezdve tudatosan a nyugat-európai minták szerint zajlott (kivéve az izoláció átmeneti időszakait, illetve azokat a periódusokat, amikor inkább a nyugat-európai országoktól való eltéréseket hangsúlyozták), ezért az oroszországi modernizációt az „európaizáció” fogalmával is szokás jelölni. A kormányzat arra kényszerült, hogy más történelmi hagyományokkal és adottságokkal rendelkező, a társadalmi-gazdasági fejlődés eltérő szintjein elhelyezkedő államoktól vegyen át intézményeket. Ez Oroszország számára sajátos utat jelölt ki a modernizáció során, amelynek sajátosságai közül az alábbiakat érdemes megemlíteni:

1. Az egyik legfontosabb az autokrata állam meghatározó szerepe. Körülbelül a 19. század utolsó évtizedéig a hatalom – átmeneti megszakításokkal – kezdeményezője és alakítója volt az átalakulásoknak. Ebben az értelemben mintegy megelőzte a társadalmat, sőt gyakran egyenesen erőszakos módszereket alkalmazott azzal szemben, de mindeközben maga sem maradt változatlan. Amint azt a történész *Vaszilij Kljucsevszkij* (1841–1911) megállapította, „despotizmus és szabadság, felvilágosodás és rabság együttes működése a politikának olyan megoldhatatlan feladványa, olyan rejtély, amelyet már Nagy Péter kora óta, két évszázada próbálunk megfejteni”.

2. Az ilyen típusú modernizációt gyakran állami (Oroszország esetében birodalmi) modernizációnak nevezik. A kifejezés arra utal, hogy a megújulásnak mindenekelőtt azokat a szférákat vetették alá, amelyek elengedhetetlenül szükségesek voltak a hatalom számára ahhoz, hogy növelje hadi és gazdasági erejét, hiszen ezek biztosították világpolitikai versenyképességét.

3. A hatalom szándékaitól függetlenül azonban az állami modernizáció elkerülhetetlenül ösztönözte a társadalmi (liberális, pontosabban konzervatív-liberális) modernizáció gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatait, aminek az állami céloktól eltérő következményei lehettek. Ilyen szituációban egy rugalmas és előrelátó hatalom a társadalom megélénkült aktivitására építhet, támaszt találhat benne a modernizáció ellenfelei ellen vívott harcban, ugyanakkor egy merev, engedményekre képtelen és rövidlátó kormányzat a kompromisszumok helyett inkább a konfliktust részesíti előnyben, ami végső soron – megint csak a hatalom szándékaival ellentétben – a status quót veszélyeztető ellenzék létrejöttét eredményezi.

4. Oroszországban a modernizáció folyamata tartós, meglehetősen mély és már a 18. században érzékelhető szociokulturális hasadást idézett elő a nemesség, az értelmiség, illetve a születőben lévő burzsoázia (ezeket a rétegeket érintette a nyugat-európai civilizáció hatása); valamint a hagyományos életformát őrző parasztok és a városi alsó rétegek tömegei között.

5. Egészében véve az orosz modernizáció „hullámokban” zajlott, amelyeket stagnálási szakaszok, sőt visszalépések kísértek (például I. Pál vagy I. Miklós uralkodása idején). A modernizáció hosszan elhúzódott, és messze nem fejeződött be az 1917-es forradalmakkal. A folyamatra jellemzőek voltak a különböző területek (a gazdaság, a politikai intézmények, az oktatási rendszer, az ipar és a me-

zőgazdaság stb.) modernizációjában tapasztalható aránytalanságok, valamint a kapitalista és kapitalizmus előtti formák összefonódása. Ez számos komplex, megoldatlan problémát, társadalmi konfliktust idézett elő, és végeredményben nagyban hozzájárult a 20. századi orosz forradalmak kitöréséhez.

6. A másodlagos orosz és a folytatódó nyugat-európai „spontán” modernizáció bonyolult kölcsönhatásba lépett egymással, aminek eredményeképpen a nyugati országok egyre gyorsuló fejlődése újabb és újabb célok, feladatok elé állította Oroszországot, és a modernizációs kérdések gyors megoldását követelte. Mindeközben az orosz politikai és szellemi élet szereplői szerették volna elkerülni azoknak az éles társadalmi feszültségeknek a kialakulását, amelyek ebben az időszakban már megfigyelhetőek voltak Európában.

7. Az orosz közéleti gondolkodás is a Nyugat felé fordulva keresett új eszméket. Az eltérő intellektuális hagyományok kontextusában és másfajta társadalmi-politikai környezetben kidolgozott gondolatok aktív és folyamatos alkalmazása számos fontos következménnyel járt Oroszországban. Egyrészt megnehezítette ezen eszmék szerves és folytonos fejlődését. Amint azt már Csaadajev is megírta: „Nálunk egyáltalán nincs belső fejlődés, természetes haladás; az új eszmék nyom nélkül kitörlik a régieket, mert nem következnek belőlük, hanem Isten tudja, honnan jelennek meg nálunk”. És bár ez a vélemény szemmel láthatóan kategorikusnak tűnik, az ideológiai divatok gyakori váltakozása meglehetősen szembetűnő Oroszországban. Másrészről további problémát jelentett annak a szükségessége, hogy az átvett eszmerendszereket, koncepciókat az orosz valósághoz adaptálják: ez ugyanis törvényszerűen ezen eszmék „átformálásához”, ha úgy tetszik, torzulásához vezetett (ami egyúttal a fő oka volt az azt illető kéte-

lyeknek, hogy vajon mennyire alkalmazható a nyugati terminológia Oroszország történetének egyes jelenségeire). Oroszországban jellegüknel fogva a konzervatív eszmék liberális, a liberálisok pedig radikális színezetet kaphatnak. A Nyugatról átvett liberális és konzervatív-liberális koncepciók az erős orosz hagyományok (így az autokrácia megléte és az autokrata államnak az ország fejlődésében játszott progresszív szerepére vonatkozó kényszerű remények) hatására jelentős mértékben módosultak. Mindezen metamorfózisok ellenére a fő ideológiai modellek, legfontosabb értékekkel együtt jól felismerhetőek az orosz történelmi folyamatokban.

8. Végezetül, az Oroszországban zajló ideológiai vitákat gyakran kísérte az a törekvés, hogy újragondolják az ezen ideológiák eredeti forrásaihoz fűződő viszonyt, illetve újraértékeljék az európaizáció hosszú folyamatának alapját képező eseményeket, így I. Péter reformjait is. A Nagy Péter reformjairól szóló vitákban egyébként nemcsak az európaizáció hasznáról vagy káráról, pozitív, illetve negatív vetületeiről folyt a vita, de az orosz történelem örök kérdéseit is vissza-visszatérően feszegették: mennyire megalapozott és szükséges a radikális reform Oroszországban? Milyen mély lehet a társadalomra gyakorolt hatása, mi a felsőbb hatalom szerepe, mennyiben elkerülhetetlen, milyen mértékben alkalmazandó és mennyire káros a felülről alkalmazott erőszak az ilyen reformok során? Egyáltalán: milyen „árat” kell fizetni a reformokért?

Fentebb már szót ejtettünk arról, hogy a nagy francia forradalom a régi rendszer gyökeres átalakításával katalizálta a modern ideológiák formálódását. Oroszország azonban már a 18. század legelején viszonylag sokrétű, ha nem is a szó klasszikus értelmében vett forradalmi változásokon

ment keresztül. I. Péter reformjait a régi és új Oroszországot elválasztó, éles cezúraként lehetett felfogni. Az átalakításokat végrehajtó uralkodót nem véletlenül nevezték radikális reformernek, „koronás forradalmárnak”, „a Közléti Bizottsághoz hasonló” személyiségnek (*Alekszandr Herzen* [1812–1870]), az „első orosz nihilistának” (*Dmitrij Merezkovszkij* [1865–1941]), vagy egyenesen az „első bolseviknek” (*Makszimilian Volosin* [1877–1932]). Nagy Péter legendáriumának, kultuszának alapjait már saját közvetlen munkatársai és utódai megvetették, „Oroszország megteremtőjének” állítva be az uralkodót (*Feofan Propokovics* [1681–1736]). A Péterről szóló mítoszt nyugat-európai gondolkodók is táplálták: mások mellett például *Bernard Fontenelle* (1657–1757), *Montesquieu* (1689–1755), *Voltaire* (1694–1778) stb. Ők Péter életművében heroikus kísérletet láttak arra, hogy kivezesse a műveletlen, barbár Oroszországot az európai felvilágosodás fényére. Péter dicshimnuszszerű értékelésének természetes velejárója volt az elmaradott, vad, erkölcstelenségbe és törvénytelenységbe süllyedt, eltökélt reformer után kiáltó Moszkvai Rusz igencsak komor képe.

Ezeknek az eszméknek az átértékelése II. Katalin alatt (1762–1796) kezdődött meg. Összességében ez a korszak az orosz élet minden területét érintő, átfogó reformok kora volt (a modernizáció második hulláma). Katalin a péteri reformokat következetesen, de talán átgondoltabban és óvatosabban folytatta. Olyan vélemény is létezik a történészek között, hogy az átalakításokat egyenesen a nyugat-európai liberalizmus elvei szerint hajtotta végre, mindenekelőtt Montesquieu elgondolásai mentén, ezért Katalin tekinthető az első orosz liberálisnak (*Viktor Leontovics* [1902–1959]). Érdeemes azonban figyelembe vennünk egyrészt, hogy ezzel a korszakkal kapcsolatban a liberalizmus emlegetése történetietlen megközelítésről tanúskodik

(hiszen szoros értelemben vett liberalizmusról ekkor még Nyugat-Európában sem beszélhetünk), másrészt azt, hogy az uralkodónő mindvégig meg volt győződve róla, hogy Oroszországnak feltétlen szüksége van az abszolút monarchiára. Szintén nehéz egyetértenünk a fenti véleménnyel akkor, ha figyelembe vesszük II. Katalinnak a nemességgel és a jobbagysággal kapcsolatos politikáját. Ez esetben inkább úgy tűnik, hogy a liberalizmus mint komplex ideológia fogalma a kutatók írásaiban összekeveredik a mérsékelt modernizációs reformok megvalósítása érdekében követett pragmatikus irányvonallal. Ugyanakkor a cárnő uralkodására jellemző fokozott érdeklődés a felvilágosodás irodalma iránt elősegítette a nyugati gondolkodók eszméinek alapos elsajátítását, illetve az orosz múltra és jelenre való alkalmazását. Így ironikus módon éppen a nyugati politikai filozófia „fogalomkészlete” segítségével vette kezdetét a 18. század elején bekövetkezett péteri fordulat átértékelése is, amely ahogy távolodott a múltban, egyre inkább kritikai elemzés tárgyává válhatott.

Érdekesen fejezte ki az új szellemi törekvéseket az orosz nemesi privilégiumokat védő híres államférfi és történész, *Mihail Scserbatov* herceg (1733–1790) írása, *Az erkölcsök romlásáról Oroszországban*, amelyet a szerző 1786-ban vagy 1787-ben írt, és amelyet csak 1858-ban publikált először *Herzen* és *Nyikolaj Ogarjov* (1813–1877) a londoni Szabad Orosz Nyomdában. Scserbatov a „szigorú nemesi szabályok” szerint nevelt ember nézőpontját képviselte. Írásában Oroszország múltját és jelenét elemezte, és megpróbálta megkeresni azokat az okokat, amelyek „a jó erkölcsök tökéletes kiirtásához” és ezáltal az állam végzetes meggyengüléséhez vezettek. Mivel a történész az erkölcsi katasztrófa fő okát az élvhajzásban látta, erősen idealizálta a Nagy Péter uralkodása előtt „istenfélőn”, szigorú mértékletességre nevelt oroszok egyszerű és szilárd

erkölcsiségét. Az élvhajhászatot tehát, amely az oroszok lelkében számos más bűn forrásává lett, „Nagy Péter szükséges, de talán túlzó mértékű fordulata” idézte elő. Scserbatov szükségesnek tartotta a tudományok, a művészetek és a kézművesség terjesztését, a kereskedelem fejlesztését, a hadászati és állami reformokat, viszont feleslegesnek látta Péter arra irányuló törekvését, hogy az oroszok „durva erkölcsének puhítására” Nyugatról honosítson meg a magánéletre vonatkozó új elveket, külföldi szokásokat és hagyományokat. Ennek eredményeképpen, „uralkodója munkájának és gondoskodásának köszönhetően Oroszország ismertté vált és súlyt kapott az európai ügyekben, seregeit jól megszervezték, hadihajói pedig ellepték a Fehér- és a Balti-tengert. Megnövekedett haderejével legyőzte régi ellenségeit és korábbi legyőzőit, lengyeleket és a svédeket, jelentős tartományokat és tengeri kikötőket szerzett. A tudományok, a művészetek és a kézműves szakmák virágzásnak indultak, a kereskedelem gyarapítani kezdte az országot, és az oroszok maguk is átalakultak: szakállsból borotvált képűek lettek, hosszú ruha helyett rövidben jártak, megkedvelték a társasági életet, és a szórakozás erkölcsös formáival is megismerkedtek. Ugyanakkor a hithez való őszinte ragaszkodásuk kezdett elenyészni, a szentségeket lenézték, erkölcsi szilárdságuk csökkent, és átadta helyét a szemtelenül terjedő hazugságnak. A fényűzés és az élvhajhászat lerakta közös hatalmuk alapjait, az általuk felkeltett haszonlesés pedig fokozatosan befészkelte magát a bíróságokba, romba döntötte a törvényeket, és megkárosította az állampolgárokat”. Scserbatov szemében Oroszország további történelme a bűnök terjedésének és szaporodásának folyamata, amely II. Katalin uralkodása alatt kulminálódott.

Kétségtelen, hogy I. Péter radikális, az orosz élet számos hagyományos értékére „lesújtó” reformjai elkerül-

hetetlenül a Scserbatovéihoz hasonló reakciókat váltottak ki. Azonban a történésznek az „erkölcsök romlása” feletti sirámai, még ha Oroszországra a francia felvilágosult gondolkodók eszméit, így például Montesquieu-nek az ókori Róma bukásáról szóló magyarázatait alkalmazta is, nem álltak össze koherens elméleti rendszerré. Ha a konzervativizmust sematikusán úgy határozzuk meg, mint tudatos, elméletileg is megalapozott tradicionalizmust, akkor Scserbatovot egyszerűen tradicionalistának kell tartanunk, aki azonban számos olyan gondolatot fogalmazott meg, amelyeket az első orosz konzervatívok majd a 19. század elején tesznek magukévá és építenek saját ideológiájukba.

A nagy francia forradalom első hónapjai komoly reményeket keltettek arra vonatkozóan, hogy a felvilágosult filozófusok jóslatai a közeljövőben megvalósulhatnak, és hamarosan eljön az értelem és a fellendülés korszaka. Az események további alakulása, mindenekelőtt a francia királyi pár letartóztatása és kivégzése, a köztársaság kikiáltása, a jakobinus diktatúra és a háborúk azonban nemcsak az európai államok kormányzó elitjeit gondolkodtatták el arról, hogy a „francia járvány” milyen veszélyeket rejthet, de a haladó eszmék támogatóit is súlyos dilemmák elé állították. Ezenkívül a forradalom által előidézett mély társadalmi kataklizmák, az átalakulások idején születő radikális eszmék, valamint a francia forradalmárok expanziós törekvései, a „forradalom exportja” miatt a franciaországi események valóban nemzetközi jelentőségre tettek szert. A francia forradalomhoz fűződő viszony milyensége a restauráció időszakában és azt követően is jelentősen meghatározta az állami vezetők és gondolkodók tevékenységét és világlátását.

IV. Az elmaradt reformok kora (1801–1825)

IV. 1. „Kormányzati liberalizmus”

Az orosz liberalizmus történetét gyakran az I. Sándor cár uralkodásának első szakaszára tehető úgynevezett „kormányzati liberalizmussal” szokták kezdeni. Mint ismert, a trónörökös Sándor gyermekkori nevelője, a svájci republikánus *Frédéric-César Laharpe* (1754–1838) hatására vált meggyőződéses republikánussá, aki széleskörű átalakításokról, alkotmányos intézmények bevezetéséről szőtt merész terveket. 1797-ben Sándor Laharpe-nak írt levelében arról elmélkedett, hogy ha hatalomra kerül, fokozatosan „létrehozok majd egy népképviselőt, amely, mivel irányítás alatt cselekedne, szabad alkotmányt hozna létre, ezután pedig a hatalmam teljesen megszűnne, (...) és az ország egy távoli szegletébe távoznék, ahol boldogan és elégedetten élnék, látva hazám felvirágzását...”

Apja 1801-ben bekövetkezett halálát követően Sándor, miután ünnepélyes keretek között megerősítette a nemesiség privilégiumait, egyidejűleg a reformok előkészítéséhez is hozzálátott. Ezek egyrészt biztosították volna az állampolgári jogokat, másrészt pedig a Szenátust olyan, a cártól független hatalmi szervvé tették volna, amelynek tagjait a nemesek választják meg; harmadrészt a reformok megteremtették volna az alapot a jobbágyok fokozatos felszabadításához. A fiatal cárnak azonban hamarosan le kellett mondania tervei egy részéről, a nemesi privilégiumok megerősítése ugyanis összeegyeztethetetlen volt a jobbágyfel-

szabadítás perspektívájával. Az orosz nemesség, amelyet éppen csak megérintettek a liberális eszmék, nyíltan ellenzte a cár elképzeléseit. I. Sándor hamarosan tehát a „felülről” végrehajtott reformfolyamatok alapdilemmájával került szembe: az autokrata hatalomról való lemondás és a hatalom korlátozása azzal fenyegetett, hogy a nemesi képviseleti szerv (jelen esetben a Szenátus) a tervezett reformokkal szembenálló nemesi ellenzék központjává válik. Nem meglepő, hogy még támogatói, köztük a republikánus Laharpe is arra kérték a cárt, őrizze meg, sőt inkább erősítse tovább a hatalmát. Végeredményben tehát az autokrácia paradox módon az ország egyetlen progresszív tényezőjeként kapott egyfajta igazolást. Összességében elmondható, hogy az I. Sándor uralkodásának első éveiben folytatott reformkísérlet meglehetősen szerény eredményeket hozott. Mindenekelőtt a *Szabad földművelőkről szóló rendeletet* (1803) érdemes megemlíteni, amely lehetővé tette a földesurak számára, hogy jobbágyaikat meghatározott összeg fejében felszabadítsák; ezenkívül érdemi eredménynek tekinthető az egységes oktatási rendszer létrehozása és az egyetemi autonómia bevezetése is.

A Napóleon elleni sikertelen háborúkat és az Oroszországban népszerűtlen tilsiti békét (1807) követően I. Sándor folytatta az ország átalakítását. Ennek során fő segítője egy tehetséges államférfi, *Mihail Szperanszkij* (1772–1839) lett, akit a cár 1808 végén azzal bízott meg, hogy dolgozzon ki tervezetet az ország politikai és társadalmi rendszerének teljes átalakítására. A dokumentumok 1809 októberére, a cár aktív közreműködésével és jóváhagyásával készültek el. Szperanszkij a reformpolitika szükségességét elméleti szempontból azzal indokolta, hogy a kormányzás formájának meg kell felelnie a „kor szellemének”. Oroszország ugyanazt az utat járja, mint a többi európai ország, ahol a feudális rendszerből a köztársaságiba való átmenet és a po-

litikai szabadság irányába történő fokozatos fejlődés figyelhető meg. Ennek az orosz állam helyzete is megfelel, amely az „autokrácia korszakában leledzik, és kétségtelen, hogy fejlődése egyenesen a szabadság felé tart”. Szperanszkij abból, hogy „általános az elégedetlenség” Oroszország helyzetével, azt a konzekvenciát vonta le, hogy „a kormányzás jelenlegi rendszere többé nem felel meg a társadalom szellemének, vagyis elérkezett az ideje, hogy megváltoztassuk ezt a rendszert, és kialakítsuk a dolgok új rendjét”. Tervezetében külön is felhívta rá a figyelmet, hogy az idejében végrehajtott, felülről indított reformok számos bajt és vérontást előzhetnek meg. Az általa javasolt átalakításnak két fontos iránya volt: egyrészt korlátoznia kellett volna az autokrata uralkodó hatalmát, másrészt pedig be kellett volna vezetnie a választott népképviselőt elvét.

Szperanszkij tervének alapjául három fő elv szolgált: a „szilárd, megváltoztathatatlan” alaptörvények, a választott képviselői szerv, azaz az Állami Duma létrehozása, valamint a hatalmi ágak szétválasztása: eszerint a törvényhozó hatalom az Állami Dumában, a végrehajtó hatalom a cárnál, a kormányban és a minisztériumokban, az igazságszolgáltatás pedig a Szenátusban, azaz a birodalom legfelső bírói szervében öltött volna testet. A terv az Orosz Birodalmat olyan – voltaképpen alkotmányos – monarchiává kívánta alakítani, amelyben „az uralkodó az állami törvények alapján kormányoz”. Kizárólagos törvénykezdeményezési joggal ruházta volna fel a cárt, ugyanakkor utóbbi hatalmát azzal ellensúlyozva, hogy egyetlen javaslatból se lehessen törvény a Duma jóváhagyása (vagyis „parlamentári” szavazás) nélkül. A végrehajtó hatalom az uralkodó kezében összpontosult volna, de a tervezet az is kimondta, hogy az általa kinevezett miniszterek felelősséggel tartoznak a Dumának. Ugyanakkor a cárnak arra is jogot biztosított volna, hogy általános kontrollt gyakoroljon az igaz-

ságszolgáltatás felett, vagyis lényegében hogy felülbírálja a bíróság határozatait. Végezetül, a tervezet egy új intézményre, az Államtanácsra bízta volna a hatalmi szervek tevékenységének összehangolását.

Rendkívüli jelentősége volt annak is, hogy az ország minden lakosának biztosították volna az polgári jogokat, azaz „a személyi és vagyoni biztonságot”; ezeket a „társadalom minden tagjának elidegeníthetetlen jogává” nyilvánították volna. Az orosz lakosság a tervezet szerint továbbra is rendekből épült fel, de még a legalsó rétegek: a „munkás nép” – kézművesek, cselédek és jobbágyparasztok – is részesültek volna bizonyos polgári jogokban (így például bírói ítélet nélkül nem lehetett volna megbüntetni őket). A „középréteghez” tartozók, mindenekelőtt a kereskedők, városlakók és más, meghatározott ingatlantulajdonnal rendelkező személyek az általános polgári és politikai jogokat kapták volna meg (utóbbiakat bizonyos vagyoni helyzethez is kötötték volna). A nemesség ugyanakkor mindezekon felül további különleges kiváltságokkal is rendelkezett volna, így például jogot kapott volna arra, hogy lakott birtokokat vásároljon.

Azonban, mint ismeretes, Szperanszkij terve (amellyel pedig minden valószínűség szerint I. Sándor is egyetértett) végül nem valósult meg. Ez a koncepció volt ugyanakkor az első és a 20. század elejéig az egyetlen jól átgondolt kísérlet arra, hogy Oroszországban a gyakorlatba ültessék át az Európában kidolgozott és működő, a „kor szellemének” megfelelő elveket. A tervezet határozott irányú próbálkozás volt az alkotmányosság alapjainak, valamint a politikai és polgári jogok széles körének törvényi rögzítésére. Ráadásul valószínű, hogy az elképzelések megvalósítása során elkerülhetetlenül napirendre került volna a jobbágyok felszabadítása is, annak ellenére, hogy erről Szperanszkij maga konkrétan nem tett említést.

Ilyen mélyreható változások előkészítése elkerülhetetlenül ellenállást váltott ki az orosz eliten belül. Ahogy korábban is említettük, az európaizációs folyamat már a 18. század utolsó harmadában egy tradicionalista ellenzék létrejöttét eredményezte. Ennek egyik jeles képviselője volt az államférfi, író és tengernagy *Alekszandr Siskov* (1754–1841). Az orosz tradicionalisták elítélték a „gallomániát”, a külföldi (nyugati) vívmányok értelmetlen utánzását. Ezekkel szemben a pravoszláv hagyományra próbáltak támaszkodni, és fő céljuk egy önálló, egyedi, az egyházi szláv nyelv örökségére támaszkodó nemzeti kultúra alapjainak megteremtése volt. Meg akarták akadályozni a nyugat-európai kulturális és nyelvi befolyás térnyerését, amely törekvést az is erősítette, hogy Napóleon császárrá koronázása (1804) és a Franciaországgal vívott sikertelen háborúk után Oroszországban jelentősen fokozódott a franciaellenes, nacionalista hangulat. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy I. Sándor és Szperanszkij francia mintára támaszkodó reformelképzelései ellen erős ellenzéki csoportosulás jött létre, amelynek egyik központja ráadásul éppen Tverben, I. Sándor nővére, *Jekatyerina Pavlovna* nagyhercegnő (1788–1819) szalonjában alakult meg.

IV. 2. Az orosz konzervativizmus születése

A neves író és történész, *Nyikolaj Karamzin* (1766–1826) *Jekatyerina Pavlovna* kérésére írta meg 1811-ben *Feljegyzés a régi és az új Oroszországról* című írását, amelyet Oroszországban a konzervatív eszmék első teljes és összefüggő kifejtésének tekinthetünk. Karamzin gondolatmenetét egyáltalán nem a készülőben lévő reformok opponálása határozta meg. Sőt, épp ellenkezőleg: a reformok értékelése szervesen következett a történésznek az európai

eseményekről alkotott véleményéből, valamint abból, amit Oroszország Európában elfoglalt helyzetéről, illetve a felvilágosult eszméknek a forradalom utáni időszakban tapasztalható válságáról gondolt. Karamzinnek már a kiindulópontja is igen jellegzetes, amennyiben szerinte az aktuális problémák megoldásának kulcsa a múltban rejlik: „A jelen a múlt következménye. Hogy az előbbiről ítélkezzünk, fel kell elevenítenünk az utóbbit...”. A 18. század végén Karamzin még azt gondolta, hogy az új Oroszország a régi törvényszerű megtagadása lett, amely tagadást ekképp indokolta: „A népek előtt a művelődésnek vagy felvilágosodásnak csak *egyetlen* útja létezik: mindegyik nép egymás után haladva járja végig ezt az egy utat. A külföldiek okosabbak voltak az oroszoknál, ezért át kell vennünk, meg kell tanulnunk, fel kell használnunk az ő tapasztalataikat. (...) Minden, ami *népi*, semmi az általános *emberi*hez képest”, írta még *Az orosz utazó levelei* című, először 1791-ben megjelent művében.

1811-re azonban Karamzin álláspontja jelentős mértékben átalakult. Mindenekelőtt felülvizsgálta a Moszkvai Rusznak a péteri reformok nyomán kialakult, rendkívül komor képét. A moszkvai korszak legfontosabb eredményeként az erős államiság megteremtését nevezte meg, a „bölcsh autokráciát”, amelyet az orosz történelem fő mozgatóerejének tekintett. A korábbiakhoz hasonlóan elismerte Európa nagy fölényét a polgári felvilágosodás terén, valamint Oroszország és Európa közeledésének szükségességét. Mindeközben pedig rámutatott arra, hogy ez a közeledés már az első Romanovok alatt megkezdődött, de „fokozatosan, csendben, alig észrevehetően ment végbe, természetes fejlődésként, kitörések és erőszak nélkül. Átvettünk dolgokat, de mintegy kelleetlenül; mindent a magunkéhoz idomítottunk, az újat a régivel egyesítve”.

Karamzin ezt a folyamatot szembeállította a Nagy Péter

által végrehajtott átalakulásokkal. Pétert elsősorban azért bírálta, mert az uralkodó szerinte lenézte a „nép szellemét”, pedig az elengedhetetlen feltétele az állam erkölcsi nagyságának. A „nép szellemét” a hagyományok és a szokások formálják, amelyeket viszont az első orosz császár erőszakkal változtatott meg. Karamzin a bölcs egyeduralom támogatójaként a politikai filozófia Arisztotelészig visszanyúló hagyományát követve próbálta megkülönböztetni az autokráciát a despotizmustól. Edmund Burke-től eltérően nem hivatkozhatott semmiféle „ősi alkotmány” léteire és betartására, mivel ilyen Oroszországban egyszerűen nem volt. Azonban úgy látta, az autokrata uralkodó hatalmának határait a nép hagyományai határozzák meg, amelyeknek törvényi erővel történő megváltoztatása „olyan erőszak, amely az autokrata uralkodó esetében is törvénytelen” (ebben látványosan Montesquieu-t követte, aki az erkölcsök és hagyományok törvényi úton történő megváltoztatását „túlzottan zsarnoki eljárásnak” nevezte). Karamzin szerint ha az uralkodó így jár el, akkor megszegi a társadalmi szerződést, az „eredeti szövetséget”, és Péterhez hasonlóan despotává válik. Ebből a törvénytől való elszakadást vezette le Karamzin a péteri fordulat által okozott összes további problémát is. Ez utóbbiak közé tartozik az orosz társadalmi fejlődés egyik kulcsproblémája, a szociokulturális kettészakítottság, a nép és a „művelt társadalom” fentebb már említett szembenállása; az egyház önállóságának és a papság morális tekintélyének lerombolása; a reformok erőszakossága és az átalakulást kísérő áldozatok; valamint a saját hagyományoktól elszakadt utánzás problematikája, amely Oroszország fejlődésének fő vonásává vált.

Karamzin számára tehát a nemzeti hagyományokkal való éles szakítás a despotizmus jele, és elkerülhetetlenül negatív következményekkel jár. Álláspontjában kora ese-

ményeinek vizsgálata is megerősítette. Úgy látta ugyanis, hogy I. Sándor és támogatói az állami intézmények átalakítása iránti túlzott vonzalmukkal elégedetlenséget váltanak ki, mivel e reformok haszna igencsak kétséges. Az átalakításra vonatkozó terveket túlzottan hasonlónak látta a napóleoni törvényekhez, ezért – számos kortársa véleményével összhangban – meggyőződése volt, hogy ezek megvalósítása csak a franciák utánzásának újabb korszakát jelentené. Karamzin a következőket írta erről: „Veszélyes hozzányúlni az ősi állami építményekhez, hiszen Oroszország már 1000 éve létezik, és nem úgy, mintha valamiféle vad horda lenne, hanem hatalmas államként; ennek ellenére állandóan új intézkedésekről, új törvényekről beszélnek, mintha nem is olyan rég jöttünk volna ki Amerika sötét erdeiből! Több megőrző, mint alkotó bölcsességet követelünk!” A követelés háttérében az újítások általános elutasítása áll, amely a Karamzin koncepciójának egyik sarokpontját jelenti: „Az államrendben történő bármiféle újítás rossz, és csak akkor szabad alkalmazni, ha elkerülhetetlenül szükséges”.

Innen ered Karamzin viszonyulása az autokrácia korlátozásával illetve a jobbágyrendszer eltörlésével kapcsolatos szándékokhoz is. A történész mindkettőt, azaz az autokráciát és a jobbágyrendszert is a régi orosz hagyományok közé sorolta, amelyek elsietett megváltoztatása sokkal több kárt okozna, mint hasznot. Vélekedése szerint a jobbágyok idő előtti, kapkodó felszabadítása az állam stabilitását fenyegeti. „Nem tudom, jól tette-e Godunov, hogy elvette a parasztok szabadságát (mivel az akkori körülmények nem teljesen ismertek), de tudom, hogy most nem lenne helyénvaló visszaadni nekik. Akkor a szabad ember életéhez voltak szokva, most pedig a rab élethez. Azt hiszem, hogy az állam létének szilárdsága érdekében veszélytelenebb rabbá tenni az embereket, mint nem jókor

adni nekik a szabadságot, amelyre erkölcsi megújulással kell felkészíteni az embert” – írja. Még ennél is fontosabbnak látta az autokrácia bármi áron való megőrzését. Bár ideális kormányzati formának a köztársaságot tartotta, ezt Oroszország viszonyaitól távoli, csak szilárd erkölcsű és felvilágosult polgárok számára megfelelő eszménynek vélte. A történelem tanulmányozása Karamzint arról győzte meg, hogy Oroszország számára az autokrácia az optimális kormányzati forma. „Az autokrácia alapozta meg és támasztotta fel Oroszországot; államrendjének megváltoztatásával elveszett, és el is kell vesznie, mivel oly sok és különböző részből áll, melyek mindegyike sajátos polgári előnyökkel bír. A korlátlan egyeduralmon kívül mi tudná ezt a hatalmas testet egységes működésre készíteni?” Karamzin sajátos koncepciója szerint érdekes módon még a teljhatalmú egyeduralkodó sem tudja korlátozni önnön hatalmát, mivel ez meghaladná a jogosítványait, és éppen ez tenné őt despotává. Élete végén Karamzin a következőképpen fogalmazta meg politikai nézeteinek paradox voltát: „Sem alkotmányt, sem *képviseletet* nem követelek, de köztársasági meggyőződésű maradok, úgy, hogy közben az orosz cár hű alattvalója vagyok: ez ellentmondás, de csak látszólagos”.

Szperanszkij és Karamzin nézeteinek összevetéséből kiderül, hogy azok valójában nem is álltak olyan távol egymástól, mint azt rendszerint hangoztatni szokták. Szperanszkij, akárcsak Karamzin, nem az ember politikai, sokkal inkább erkölcsi szabadságát értékelte a legtöbbre. Az emberi jogok liberális eszméje egyáltalán nem meghatározó motívum reformterveiben, ahogy ahhoz sem fér kétség, hogy nem sorolta magát a liberális táborba. Karamzinhoz hasonlóan az éles fordulatokhoz képest előnyben részesítette az organikus fejlődést, pozitívan értékelte az autokráciát, és elismerte, hogy a törvényeknek meg kell felelniük

a lakosság műveltségi és erkölcsi szintjének. Ugyanakkor, míg Karamzin azt állította, hogy Oroszországban egyelőre koraiak a reformok, Szperanszkij – figyelembe véve a „kor szellemét” – úgy vélte, hogy Oroszország már megérett a mélyreható, modernizáló átalakításra. Mindent összevetve, fogalmilag pontatlannak, módszertanilag ahistorikusnak tűnik liberálisnak nevezni Szperanszkij terveit. Sokkal inkább egyfajta konstruktívan konzervatív reformkonceptióról, vagy a liberális és konzervatív eszmék – egységes politikaelméleti rendszerbe nem foglalt – sajátos elegyéről, vagyis egyfajta liberális konzervativizmusról beszélhetünk.

IV. 3. A nemesi radikálisok

A Napóleon feletti végső győzelem és a bécsi béke (1815) után I. Sándorban újra felmerült a szándék, hogy megváltoztassa, modernizálja Oroszország politikai berendezkedését. Első lépésként alkotmányt „adományozott” a restauráció folyamata során az Orosz Birodalom kötelékébe kerülő Lengyel Királyságnak. A lengyel területeken Szejm néven népképviselői szervet hoztak létre, kimondták a sajtószabadságot és a törvény előtti egyenlőséget, valamint azt is, hogy a hivatali és katonai pozíciókat a továbbiakban csak lengyelek tölthetik be. A lengyel alkotmány lett az alapja, illetve mintája az 1820-ra elkészült orosz alkotmánytervezetnek is. Ez utóbbit azonban nem hozták nyilvánosságra, mivel Sándor 1820–1821-ben véglegesen lemondott a reformpolitikáról. Így végül a cári reformokba vetett remények elvesztése, az országban tapasztalható állapotokkal és I. Sándor külpolitikájával szembeni súlyos elégedetlenség vezetett a 19. század első orosz radikális mozgalma, a dekabrista mozgalom létrejöttéhez és aktivizálásához.

A szabadgondolkodás szellemi légkörében nevelkedett dekabristák a mélyen beléjük ivódott felvilágosult eszméket azokkal a megfigyelésekkel egészítették ki, amelyekre az orosz hadsereg külföldi hadjáratainak tettek szert. Együttal átgondolták az európai forradalmi események tapasztalatait is, és alaposan tanulmányozták a nyugat-európai országok, Finnország, Lengyelország valamint Észak-Amerika alkotmányát. 1821/22 és 1825 között Oroszországban két, egymással kapcsolatban álló nemesi radikális szervezet is működött: az Északi és a Déli Társaság. Ezek a hatalom megszerzését a dekabrista katonatisztek fegyveres felkelésének megszervezésével készítették elő. A titkos társaságok ebben az időszakban egész Európában népszerűek voltak, a módszer, vagyis a katonai forradalom megválasztása pedig természetes módon adódott abból a tudatos célból, hogy a nép semmiképpen ne vegyen részt a fordulat kikényszerítésében. A francia forradalom negatív tapasztalatait, az orosz nép „tudatlansága”, az „értelmetlen” orosz lázadás szörnyűségeitől való arisztokratikus félelem, a nép ellenséges viszonya a nemességhez – mind hozzájárult ahhoz, hogy a dekabristákban komoly félelem alakuljon ki egy népi forradalomtól, amely – vélekedésük szerint – elkerülhetetlenül vérontással járna, és hosszan elhúzódna. Az olasz és portugál forradalmak, amelyekben a hadsereg is jelentős szerepet vállalt, felvillantották annak lehetőségét, hogy néptömegek bevonása nélkül is el lehet érni a sikert.

A dekabristák a szervezkedés mellett programjaikon is folyamatosan dolgoztak. Az idő előrehaladtával ezekben a dokumentumokban egyre inkább tükröződtek azok a liberális elvek, amelyeket az akkori európai alkotmányok rögzítettek: az „összeesküvők” az autokrácia megszüntetését, alkotmány bevezetését, az állampolgári és politikai szabadságjogok biztosítását, a jobbágyrendszer és a rendi

különbségek megszüntetését, törvény előtti egyenlőséget, nyilvános esküdtszék bevezetését stb. követelték. A dekabristák két legfontosabb alkotmánytervezete, *Nyikita Muravjov* (1795–1843) *Alkotmánya* és *Pavel Pesztyel* (1793–1826) *Russzkaja Pravdája* (Orosz Igazság) között ugyanakkor lényeges eltérések figyelhetők meg. Muravjov tervezete, amelyhez főként az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya szolgált mintául, alkotmányos monarchia létrehozásáról szólt, élén a jelentősen korlátozott hatalmú cárral, akinek egyebek mellett azt is megtiltották volna, hogy elhagyja az ország határait. A törvényhozó hatalmat a kétkamrás *Népi Vecsére* (*Népgyűlésre*) ruházták volna, amelynek képviselőit elég szigorú vagyoni cenzus alapján választották volna. Az orosz államot a tervezet föderációvá átalakította volna (Nyizsnyij-Novgorod fővárossal), 13 állammal és 2 egyenjogú tartománnyal, amelyek mindegyike saját kormánnyal és saját, választott parlamenttel (*dumával*) rendelkezett volna. Muravjov úgy vélte, egyedül ez a berendezkedés tenné lehetővé azt, hogy az állam régi ereje is megmaradjon, és eközben a nép is szabadsághoz jusson. Elképzelése alapján a „Szláv-orosz Birodalom” minden polgára megkapta volna a jogot arra, hogy közvetlenül vagy választás útján részt vegyen az ország irányításában. A polgárok egyenlők lettek volna a törvény előtt, garantálták volna számukra a személyi és vagyoni sérthetetlenséget, a szabad helyváltoztatás lehetőségét, valamint a szólás- és a sajtószabadságot.

Egészen más logika szerint épült fel Pesztyel tervezete, amelynek mintájául a francia forradalom és a napóleoni konzulátus alkotmányozási hagyománya szolgált. A legfontosabb különbség az volt, hogy míg az Északi Társaság a kormányzás formáját meghatározó népképviselési szerv összehívásáig egy ideiglenes, kizárólag a választások megszervezését lebonyolító kormány megalakítását tervezte,

Pesztyel célkitűzése egy „legalább tíz évig tartó” átmeneti forradalmi diktatúra létrehozása volt. Ennek feladata a szükségesnek tartott reformok megvalósítása lett volna, a régi rendszer hívei és a népi forrongások elnyomása mellett. Pesztyel a kötelességeknek a jogokkal, az államnak az egyénnel, illetve a közösségnek a priváttal szembeni primátusából indult ki. „A társadalom jólétét többre kell becsülni, mint az egyénét, és amennyiben ezek ellentmondásba kerülnek egymással, az elsőt kell előnyben részesíteni”. A *Russzkaja Pravda* elutasította a föderáció gondolatát, helyette „egységes és oszthatatlan” államban gondolkodott; éppen ezért a különböző „törzseknek” „örök időkre le kell mondaniuk a külön nemzetség jogáról”. Pesztyel a nemzetiségi kérdésre is az államérdek szempontjából kínált megoldást. Konceptiója szerint az egész állam területén ugyanazon törvényeknek kell működniük; az összes „törzs” egyetlen néppé forna össze, az egyes népek elnevezéseit megszüntetnék, és közös nyelvként az oroszot vezetnék be. Elkerülhetetlennek tartotta az állam nemzetiségeinek szigorú, akár erőszak útján történő oroszosítását. Úgy vélte például, hogy a lázadó kaukázusi népeket át kell telepíteni Oroszország középpontjába, míg a zsidókat (akiket Magyarországgal ellentétben Oroszországban nem felekezetként, hanem etnikumként tartottak számon) két választási lehetőség elé állította volna: vagy lemondanak vallási-kulturális sajátosságaikról, vagy pedig Kis-Ázsiába deportálják őket.

Az államérdek primátusa Pesztyel állampolgári szabadságjogokról szóló eszmefuttatásaiban is megfigyelhető. Miközben deklarálta a vallásszabadságot, a pravoszláv egyháznak a továbbiakban is uralkodó szerepet szánt. A magánembereknek megtiltotta volna a privát oktatási intézmények alapítását, abból kiindulva, hogy a fiatalság nevelése a kormány kötelessége, amelyet nem lehet „idegen

emberekre bízni, mivel bennük nem lehet kellőképpen megbízni, (...) és a kormány az ilyen magánintézményeket csak gyengén, elégtelenül tudja felügyelni”. A gyülekezési szabadságot a *Russzkaja Pravda* annyiban tervezte korlátozni, hogy betiltotta volna az állandó céllal működő magántársaságokat, „függetlenül attól, hogy nyilvánosak vagy titkosak, mivel az előbbiek haszontalanok, utóbbiak pedig károsak”.

Muravjov következetesen liberális tervezete főként az akkori orosz politikai és társadalmi viszonyokhoz képest tűnik radikálisnak, illetve azon jól látható szándék miatt, hogy azt forradalmi úton kívánta megvalósítani. Pesztyel „államközpontú”, autoriter programja ezzel szemben jól láthatóan túllépte a liberális kereteket, és az Oroszországban a közeljövőben kialakuló radikális mozgalom számos elképzelését megelőlegezte. Fontos megjegyezni, hogy a *Russzkaja Pravda* már a polgári rendszer határozott kritikáját is tartalmazta; Pesztyel károsabbnak tartotta a „vagyon arisztokráciát” a „feudális arisztokráciánál”, mivel azt gondolta, hogy a pénz hatalma képes teljes mértékben uralma alá vonni a népet. Ezért a kormánynak mindenáron meg kell akadályoznia egy ilyen pénzügyi hatalommal rendelkező elit kialakulását, ott pedig, ahol már kialakult, el kell pusztítani azt. Herzen nem véletlenül nevezte Pesztyelt „szocializmus előtti szocialistának”.

V. A „harmincéves ellenforradalom” (1825–1855)

V. 1. Konzervatívok I. Miklós cár idején

Az 1825. december 14-i sikertelen katonai puccs mintegy szimbolikus végét jelezte az új Oroszország I. Péter uralkodásával kezdődő, többé-kevésbé megszakítások nélküli fejlődésének. Úgy tűnt, hogy az ország további hatékony europaizálásának lehetőségei kimerültek. A „felülről” vezényelt alkotmányozás, a „bölcsh autokrácia” és a „katonai forradalom” módszereinek alkalmazására irányuló próbálkozások sikertelennek bizonyultak. I. Miklós gyakorlatilag lemondott a reformokról, és erőfeszítéseit az autokrácia megerősítésére összpontosította, valamint arra, hogy megvédje Oroszországot a forradalmi eszmék hatásaitól. Az uralkodó konzervatív kormányzásának ideológiai alapja az úgynevezett „hivatalos népiség” elve volt, amelynek elméleti megalapozása az 1830-as évek elején *Szergej Uvarov* (1786–1855) közoktatási miniszter nevéhez fűződött.

Az Európában az 1820–1830-as években terjedő „romboló eszmékre”, a „vallási és polgári intézmények gyors hanyatlására” reagálva Uvarov rámutatott azokra a nemzeti hagyományokban fellelhető „alapelvekre”, amelyek lehetővé tennék Oroszország megerősítését és a veszélyes változásoktól való megvédését. Uvarov álláspontja szerint az első ilyen hagyomány a nemzeti vallás, a pravoszlávia. Másodikként az autokráciát említette mint Oroszország „politikai létezésének fő feltételét”. „Az uralkodó hatalmának korlátozásáról, a társadalmi rendek egyenjogúságáról,

az európai mintájú népképviselőtről és a kormányzás pszeudo-alkotmányos formájáról szóló agyrémek” szerinte „két hét alatt elpusztítanak” az Orosz Birodalmat. A harmadik „nemzeti alapelv” a népiség; ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy egyedül a pravoszlávia és az autokrácia felel meg a nép alkatának és hagyományos meggyőződésének. A „pravoszlávia-autokrácia-népiség” képlet elvileg nem az európai civilizációval való közösség teljes elutasítását jelentette, de így is visszavezette a 19. századi Oroszországot a Nagy Péter előtti időszak dilemmájához. Ezt Uvarov a következőképpen fogalmazta meg: hogy lehet a „műveltségnek csak azokat az elemeit átvenni, amelyek egy nagy állam létezéséhez szükségesek, és egyúttal határozottan elutasítani mindent, ami a magában hordozza a felfordulás és a megrázkódtatások csíráit?”. Uvarov szeme előtt egyértelműen konzervatív célok lebegtek: „Lázongások, politikai forrongás közepette élünk. (...) De Oroszország még fiatal, szűzies, és – legalábbis mostanáig – nem kellett átélnie ezeket a véres zavargásokat. Meg kell hosszabbítani fiatalágát, és egyúttal nevelni is kell őt. Ez az én politikai rendszerem. (...) Ha sikerülne Oroszországnak ötven év haladékot adni, eltávolítva attól, amit a különböző elméletek előkészítenek számára, akkor teljesíteném a kötelességemet...”. A hangsúlyoknak az orosz fejlődés sajátosságaira való áthelyezése lényegében az „európaizáció” egész örökségének konzervatív felülvizsgálatát jelentette, miközben formálisan megszilárdították az első „européernek”, I. Péternek mint az erős Oroszország megteremtőjének legitimációs funkciót is ellátó kultuszát, akit egyébként I. Miklós is példaképének tekintett.

Az I. Miklós által létrehozott politikai rendszer nagyfokú szigora ellenére az orosz társadalomban éppen ebben az időszakban jelentek meg az első olyan konzervatív elméleti útkeresések, amelyek nem csupán függetlenek vol-

tak a hivatalos ideológiától, de sok tekintetben szemben is álltak azzal. Az ebben az időszakban zajló heves intellektuális viták katalizátoraként Csaadajev nézetei szolgáltak, aki főként az I. Sándor uralkodása idején népszerű francia katolikus konzervativizmus elméleteire támaszkodott. A filozófus egy olyan, isteni eredetű univerzális törvény létének feltételezéséből indult ki, amely minden emberre érvényes. Eszerint a történelmi haladás egyedül a népeket egyesítő keresztény hagyomány keretein belül lehetséges. A végső cél felé mutató egyetemes fejlődés egységes hagyományának őrzője Csaadajev szerint a katolikus vallás, a keresztény népek egységének „látható jele” pedig a pápaság intézménye. Az ebből a vallási-szellemi egységből való kiszakadás azt jelentené, hogy az adott nép kiesik a történelemből, elveszíti a szakadatlan tökéletesedésre való képességét, és céltalan, pusztán „fizikai” létre ítéltetik.

Csaadajev számára Oroszország is ilyen történelmen kívüli országnak tűnt, amely „keserű sorsának engedelmeskedve” annak idején a pravoszláv vallást vette fel, ami által elszigetelődött. „Magányosak vagyunk a világban – írta Csaadajev az első *Filozófiai levélben* –, semmit sem adtunk neki, semmire sem tanítottuk meg, egyetlen eszmét sem vetettünk az emberi eszmék tömegébe, semmivel sem járultunk hozzá az emberi értelem fejlődéséhez, és mindent, ami ebből a fejlődésből nekünk jutott, eltorzítottunk”. A katolikus konzervativizmus eszméit következetesen Oroszországra alkalmazva Csaadajev rendkívül peszszimista következtetésekre jutott: úgy vélte, Oroszország számára lehetetlen „belépni a történelembé” és csatlakozni az európai hagyományhoz. Paradox módon ugyanakkor egyúttal az orosz konzervativizmus létezésének lehetőségét is kizárta, mivel úgy látta, annak egyik legfontosabb előfeltétele hiányzik: az organikus hagyomány. Ráadásul Csaadajev „nyugatos konzervativizmusa” éles konfliktus-

ban állt a hivatalos ideológia „nemzeti konzervativizmusával”. Többek között ezzel magyarázható, hogy az első *Filozófiai levél* megjelenése közéleti botrányt okozott, amely egészen a levél szerzőjének a hatalom által kezdeményezett őrültté nyilvánításáig fajult.

Később Csaadajev, főként azért, mert ráébredt a műveiben oly gyakran hivatkozott katolikus Európa csillagának a modernitásban bekövetkező hanyatlására, újragondolta koncepcióját. Azon a nézetén nem változtatott, hogy Oroszország történelmen kívüli képződmény, „üres papírlap”, de most ebben egy későbbi, felgyorsuló fejlődés lehetőségét látta meg: lehetőséget nemcsak az Európához történő csatlakozásra, de annak megújítására is. Csaadajev szerint ennek elengedhetetlen feltétele a „legfelső akarat hatalmi aktusa”, azaz az I. Péterhez hasonló reformeruralkodók tevékenysége. Ily módon a filozófus az orosz közéleti gondolkodást érdekes dilemma elé állította: az ország vagy arra van ítélve, hogy kívül maradjon a történelmen, vagy arra, hogy „felülről” irányított reformok által, egy „erős” reformátor akarata szerint, dinamikusan fejlődjön. A dilemma kifejezte a Péter utáni Oroszország fejlődésének egyik legfontosabb sajátosságát.

Csaadajev koncepciója ellenfeleit szó szerint arra „provokálta”, hogy az orosz történelemben gyökerező nemzeti hagyomány nyomai után kutassanak. E feladat megoldásán fáradoztak a szlavofilek (*Ivan Kirejevskij* [1806–1856], *Konsztantyin Akszakov* [1817–1860] és *Ivan Akszakov* [1823–1886], *Alekszej Homjakov* [1804–1860] és *Jurij Szamarin* [1819–1876]) is. A szlavofilek szerint az orosz történelem eredeti, sajátos alapelveken nyugszik, amelyek azonban az I. Péter alatt megkezdett európaizáció következtében nem tudtak kifejlődni. Ezekre az alapelvekre kell épülnie Oroszország sajátos „műveltségének” (az orosz kultúrának és civilizációnak), amely szembenáll Európa már kifejlett,

sőt a válság állapotába került műveltségével. A francia történészek, elsősorban *François Guizot* (1787–1874), elképzelései nyomán a szlavofilek az európai műveltség három fő elemét emelték ki: a „római kereszténységet, a Római Birodalmat elpusztító, műveletlen barbárok világát és az ókori pogányság klasszikus világát”. A római kereszténységet e koncepció szerint „a racionalizmusnak a hagyomány feletti”, illetve a „formális értelemnek a hit feletti győzelme” jellemzi. Ez a racionalizmus határozta meg az európai műveltség jellegét, és később ez az egyoldalú fejlődés vezetett annak válságához is.

Szintén egy francia történésztől (*Augustin Thierry* [1795–1856]) származik az a gondolat, hogy Európa politikai és társadalmi fejlődésének alapját a hódítás elve jelenti. Ez a belső „alapelv” a történelemben társadalmi konfliktusok, pártharcok, forradalmak sorozataként mutatkozott meg. „Az európai államokban a társadalmi fejlődés nem kiegyensúlyozott növekedésként, hanem mindig többékevésbé fájdalmas fordulatok révén valósult meg. A fordulat volt minden haladás feltétele...”. Ennek eredményeképpen az európai társadalom ellenségeskedő elemekre esett szét, amelyeket már csak „külső, formális viszonyok szabályainak” segítségével, valamint az egyének jogait és kötelezettségeit meghatározó jog eszközével lehetett időlegesen összebékíteni. A társadalmi kapcsolatok formális jellege fokozta a „személyes elkülönültség szellemét”, és atomizálta a társadalmat. „Nyugaton a magán- és a társadalmi élet – írta Kirejevskij – teljes egészében az individuális függetlenség fogalmára épül”. A szlavofilek nézeteiben így függ össze a racionalizmus, az erőszak, a formális jog és az individualizmus kritikája.

Oroszország viszont szerintük nem ismerte sem az értelem harcát a hit ellen, sem a racionalizmus egyoldalú fejlődését, mivel az ortodox kereszténységet, a pravoszláv

vallást vette fel, és az antik kultúra befolyása is elkerülte. Az állam létrejötte itt nem erőszak, hanem önkéntes és tudatos elhivatottság eredménye volt, aminek következtében egy két részből álló, de egységes struktúra jött létre: az „állam és a föld (nép)” duális egysége. A politikai szempontból lényegében korlátlan államhatalomnak kellett a népet megvédeni az ellenségekkel szemben, a „nem állami” népnek pedig teljesítenie kellett az állam követeléseit, így önálló belső életet élhetett, a közvélemény teljes szabadsága mellett. A nép és a kormány kiegyensúlyozott viszonya eszerint a kölcsönös be nem avatkozás elvére épült volna. Konsztantyin Akszakov azt írta, hogy „az állam életébe be nem avatkozó nép azt szeretné, ha az állam sem avatkozna be az ő önálló életébe és szellemiségébe”. A szlavofilek ilyennek képzelték Oroszország ideális állami berendezkedését, ebben pedig nem volt helyük a jogi garanciáknak. Ezeket a szlavofilek gonosznak, rossznak tartották, mivel azt vallották, hogy a társadalmi viszonyokat nem formális szerződésre, hanem „erkölcsi meggyőződésre” kell építeni.

A szlavofilek a társadalmi kapcsolatok ideális keretének az Oroszországban már igen régóta létező obscsinát (faluközösséget) tartották. Az obscsinát úgy írják le, mint „olyan emberek szövetségét, akik lemondanak saját egoizmusukról, személyiségükről, és megjelenítik közös egyetértésüket”. Az obscsina nem ismeri a magántulajdont, nem formális szerződés vagy a száraz érzékenységre tartja össze, hanem a közös keresztény normák és hagyományok. A döntéseket egyhangúan hozzák, nem pedig „mechanikus” szavazattöbbséggel. Ettől a közösségi intézménytől idegen az európai racionalizmus és individualizmus.

Az obscsina nagyon is szemléletesen illusztrálja, hogy a szlavofilek miért éppen a népet tartották a művelt társadalom által már elveszített „orosz alapelvek” hordozójának.

Az ugyancsak az „értelem zsarnoksága” ellen harcoló, így eszmei rokonnak tekinthető nyugat-európai intellektuális áramlatokhoz képest a szlavofil mozgalomnak egyik sajátossága volt a népre való támaszkodás fontosságának hangsúlyozása. Míg például Nyugaton a toryzmus az arisztokráciára támaszkodik – írja Szamarin –, Oroszországban „a parasztember nyomorúságos kunyhója a tory eszme egyetlen menedéke”. A másik különbséget Szamarin abban látta, hogy „Európában a tory és a whig eszme ugyanabból a *népi* gyökérből sarjadt”, Oroszországban viszont a „whigizmust” mintegy kívülről honosították meg. Ezért „a whig és a tory szellem párharca a hit, a filozófia és a közigazgatás területén nálunk sokkal összetettebb, mint Nyugaton, mivel Oroszországban e párharc még egy másik, újabb konfliktust is magába szippantott, mégpedig a *népi* életforma és a népiségtől független, absztrakt műveltség összecsapását”.

A szlavofilek sajátos konzervativizmusa tehát a korlátlan hatalom és a belső szabadságot birtokló nép egységét hirdette, amely kiegészült egy további elemmel, az állam gyámkodása alól felszabaduló pravoszláv egyház kitüntetett szerepére vonatkozó elgondolással. Ez a konzervativizmus I. Miklós cár „megvalósult konzervatív” rendszerének kritikájaként hat, ezért is emlegeti az utókor gyakran a szlavofilek liberalizmusát. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a szlavofilek, amellet, hogy a Nyugatról átvett új eszmékkel szemben a hagyományra hivatkoztak, és az utánczás helyett a szerves folytonosságot preferálták, ráadásul maguk is konzervatívként határozták meg eszméiket. Mivel alapvető értékeik (az eredeti, sajátosan orosz alapelvek keresése; a pravoszláv vallásnak vindikált meghatározó szerep; a hit értelem általi elnyomásának elutasítása; a kollektívizmusnak az individualizmussal szembeni, a közösségi tulajdonnak a magántulajdonnal szembeni

előnyben részesítése; az új, kapitalizálódó társadalom gazdasági és szellemi alapjainak éles kritikája; az autokrácia megőrzésének követelése; a formális-jogi garanciák elutasítása stb.) kifejezetten távol álltak a liberalizmustól, sokkal indokoltabb őket a konzervatívokhoz, illetve egy sajátos, úgynevezett „konzervatív utópia” megalkotói közé sorolni. Karl Mannheim alapján Andrzej Walicki nevezte így a szlavofilek sajátos koncepcióját, amely elnevezéssel egy sajátos jellegzetességet fejezett ki: nevezetesen azt, hogy – miközben a konzervatívok általában élesen elutasítják az utópizmust – a szlavofilek egy elképzelt (u+toposz= „sosemvolt”) aranykor eszményképét vetítették vissza a múltba, ezáltal adván programot a jövőre nézve is.

V. 2. Az első orosz szocialisták

A szlavofilek elmélete ugyanakkor a radikalizmus híveinek figyelmét is felkeltette, akik felhasználták azt az „orosz szocializmus” koncepciójának kigondolásakor. A szlavofilekkel az 1830-as évek végén és az 1840-es évek elején folytatott vitákban részt vevő nyugatosok között egyaránt akadtak konzervatív és liberális nézetűek is, ugyanakkor néhány nyugatos a szocializmus szemszögéből kezdte kritizálni a polgári fejlődést. Oroszországban az 1840-es években kialakuló radikális körökben figyelmesen tanulmányozták Saint-Simon, majd Fourier gondolatait is. A legismertebb ilyen kört Butasevics-Petrasevszkij (1821–1866) vezette, és számos kortársa mellett tagja volt például Dosztojevszkij is. 1849-ben a Petrasevszkij-kör számos tagját le tartóztattak, és többüket (21 főt, köztük az író is) halálra ítélték, majd közvetlenül a kivégzés előtt az ítéletet kényszer munkára és száműzetésre változtattak. Ebből a történetből is jól látszik, hogy a Miklós-féle rezsím léggömbje a

legkevésbé sem kedvezett a liberális és szocialista tanok terjedésének.

Az utópista szocializmus nagy hatást gyakorolt a szlavofilek olyan jelentős ellenfeleinek nézeteire is, mint az irodalomkritikus *Belinszkij* (1811–1848), vagy az író és politikai teoretikus Herzen. 1847-ben Herzen külföldre utazott; fő úticélja Párizs volt, amely a forradalomnak a szabadságért és az európai fejlődésért vívott harcát szimbolizálta a szemében. Párizsban tanúja volt az 1848-as forradalmi eseményeknek és a munkásfelkelés véres leverésének. Nyugaton szerzett benyomásai, élményei törést okoztak nézeteiben, amelyet gyakran emlegetnek Herzen „szellemi drámájaként”. E hirtelen változás egyik összetevője az volt, hogy az író kiábrándult a régi rezsim romjain kialakult „burzsoá” civilizációból és az annak forradalmi potenciáljába vetett hitből. Herzent megdöbbenette, hogy a társadalomban élénken ható korábbi „nemes eszméket” és „magasztos célokat” kiszorította a központi kérdéssé váló „anyagi jólét”. A parlament „zsarnok nélküli zsarnokságnak” tűnt a számára, ravaszul kitalált eszköznek arra, hogy a társadalmi szükségleteket és az energikus tettekeszséget szavakká és végeérhetetlen vitákká transzformálják”. „A demokráciában nem létezik valódi építkezés, alkotás” – szölte Herzen szomorú következtetése.

Megfigyelései alapján már nem tudott reménykedni abban, hogy Európa valaha is meg tudja valósítani a saját maga által megálmodott szocialista eszményeket. „Európa szörnyű kataklizma felé közeledik. A középkori világ össze fog omlani, a feudális rend a végéhez ér. A politikai és vallási forradalmak saját tehetetlenségük súlya alatt roskadnak össze; bár nagy dolgokat vittek véghez, nem töltötték be a küldetésüket. Lerombolták a trónba és az oltárba vett hitet, de nem valósították meg a szabadságot; lángra

gyűjtötták a szívekben a vágyat, de képtelennek bizonyultak arra, hogy ezt a vágyat beteljesítsék”.

Herzen, miután elveszítette az európai polgári civilizáció megújulásába vetett hitét, Oroszország, illetve egyes szlavofil elképzelések felé fordult, így mindenekelőtt a jövőbeli társadalom prototípusának tekintett obszcina eszméjét vette át. Ezt az intézményt vizsgálva ő is a kollektív tulajdont, a termelés és elosztás kollektív megszervezését, a tagok egyenlőségét és az önrendelkezés elvét hangsúlyozta, vagyis azokat az elemeket, amelyek a nyugati szocializmus törekvéseinek megfeleltek. Abban reménykedett, hogy az obszcina a kapitalizmus stádiumának kikerülésével segíthet eljutni a szocializmushoz; úgy vélte, hogy korának faluközösségei önmagukban csak a jövőbeli „szabad közösségi lét” csíráit képezik. Rendkívül fontosnak és örvendetesnek tartotta, hogy az orosz obszcina „szerencsésen életben maradt az európai szocializmus kifejlődéséig”, mivel „a szocializmus a Nyugat egyetlen olyan erős eszméje, amely egész hosszú történelmének szerves következménye, és amely képes megtermékenyíteni a szláv, patriarchális álmukat alvó csírákat”. Nyugaton kidolgozták az individuális szabadság eszméjét és a demokratikus intézményeket, Oroszországban pedig létezik az obszcina, amely azonban óhatatlanul elnyomja az egyént. Ennek következtében Herzen gondolatmenete szerint Oroszországban elkerülhetetlenül fontos „a paraszt személyiségét úgy fejleszteni, hogy közben ne vesszen el az obszcina eszméje”.

Végeredményben arra a gondolatra jutott, hogy a fejlődésnek különböző útjai lehetnek, amelyek megfelelnek az egyes országokban megfigyelhető konkrét történelmi feltételeknek. A nyugati gondolkodókhoz a következő sorokat intézte: „Az Önök számára a szocializmus olyan,

mint a lemenő nap, számunkra azonban a felkelő napot jelenti. (...) Az Önök nyomában haladtunk, újtjaink keresztveződtek, de már nem egy úton járunk: Önök a *proletariátus révén a szocializmus felé, mi a szocializmus révén a szabadság felé*. Herzen „orosz szocializmusról” alkotott koncepciója a 19. század második felében döntő hatást gyakorolt az egész orosz radikális mozgalomra, amely arra kényszerült, hogy számot vessen annak a társadalmi-gazdasági környezetnek a sajátosságaival, amelyben tevékenységét kifejtette.

VI. Reformerek és radikálisok (1855–1881)

VI. 1. A konzervatívok és a reformok

I. Miklós halála után, 1855. február 19-én II. Sándor (1855–1881) került hatalomra, aki hamar rájött arra, hogy lehetetlen apja merev, szigorú politikáját folytatni. Felismerte, hogy a krími háborúban (1853–1856) elszenvedett vereség elkerülhetetlenné tette a modernizáló reformok mielőbbi megvalósítását. A párizsi békeszerződés aláírása (1856) után az új cár mindenekelőtt megszüntette az apja által létrehozott „cenzúraterrort”, engedélyezte a külföldi utazásra feljogosító útlevelek szabad kiadását. Sándort 1856 augusztusában koronázták meg, és ebből az alkalomból amnesztiát hirdettek a politikai foglyok, köztük a dekabristák, a Petrasevszkij-kör és az 1830–1831-es lengyel felkelés résztvevői számára. 1861-ben valósult meg a legfontosabb reform, a földesúri jobbágyok felszabadítása; majd 1863-ben felszabadították az udvari, 1866-ban pedig az állami jobbágyokat is. Vitathatatlan, hogy a jobbágyfelszabadítás felemásra sikerült, és számos problémára nem jelentett megoldást: a jobbágyok nem jutottak elegendő földhöz, és amennyit kaptak, annak megváltása is jelentős összegbe került. A reform megvalósítása elhúzódott, és fennmaradt a modernizációt fékező obszcina-rendszer is. Arról sem szabad ugyanakkor megfeledkezni, hogy a reform eleve kompromisszumos megoldásként született, és még így is jelentős ellenállásba ütközött a nemesek részéről, ezt az ellenállást pedig az átalakítás „puhítása” mellett

mindenekelőtt a cár határozott és következetesen képviselt álláspontja tudta megtörni.

A jobbágyok tízmillióinak felszabadulása és a „történelem színpadán” való megjelenése már önmagában is gyökeresen új helyzetet teremtett, és további mélyreható átalakításokat tett szükségessé, amellet, hogy mint említettük, a krími háborúban elszenvedett vereség és a nagyhatalmi státus megőrzésének szükségessége is nyilvánvalóvá tette az európai mintákat követő reformok elodázhatatlanságát. Az európai tapasztalatokból ugyanakkor azokat a megoldásokat kellett kiválasztani, amelyek a leginkább megfeleltek Oroszország helyzetének. A reformok kidolgozása során az egész folyamatot irányító II. Sándor figyelembe vette ugyan Oroszország társadalmi-gazdasági sajátosságait, ugyanakkor határozottan fellépett minden olyan újítás ellen, amely jelentősen korlátozta volna az uralkodói jogokat. De még így is számos fontos intézkedést hozott: példának okáért új egyetemi rendeletet adott ki, amely az egyetemeknek pénzügyi autonómiát és széleskörű önrendelkezést biztosított; létrehozta továbbá a helyi, választott önkormányzatok alapjait és a nyilvános esküdtbíróóságokat. Az 1860–1870-es évek reformjainak színvonala, minősége nem volt egyenletes (ráadásul a későbbiek során a kormányzó elit megpróbálta szűkíteni néhány, általa túl „merésznek” gondolt intézkedés kereteit), ám még így is nehéz tagadni az orosz életre gyakorolt jó-tékony hatásukat. A reformok nem vezettek a hagyományosan a jogok és kötelezettségek egyenlőtlen elosztására alapuló orosz társadalom alapszerkezetének fellazulásához, de a változások következtében a kiváltságokkal rendelkező nemesség fokozatosan veszített legfontosabb privilégiumaiból, és a rendi különbségek lassan mégiscsak mérséklődni kezdtek.

A nyilvánosság megerősödése, a cenzúra gyengülése, a

reformok kapcsán felmerülő kérdések nyilvános megvitatásának lehetősége ösztönzően hatott a fő társadalmi irányzatok – a konzervativizmus, a liberalizmus és a radikalizmus – kialakulására és differenciálódására; lehetővé tették ezen irányzatok fő eszméinek kifejtését és széleskörű megismerését. Új sajtóorgánumok jelentek meg, amelyek a konzervatívok (*Russzkij vesztnyik* [az 1860-as évek elejétől], a *Moszkovszkije vedomosztji*, később a *Grazsdanyin*), a liberálisok (*Russzkij vesztnyik* [az 1860-as évek elejéig], *Otyecsesztvennije zapiszki*) és a radikálisok (*Szovremennjyik*, a *Kolokol* [Londonban], és a *Russzkoje szlovo*) nézeteinek adtak teret. Az egyes irányzatok differenciálódását, illetve pozicionálását elsősorban a kormányzati reformokhoz való viszonyuk határozta meg. Az akkori szóhasználatban a reformok híveit nevezték liberálisnak, ellenzőiket pedig konzervatívoknak, függetlenül attól, hogy az illetők egyébként pontosan milyen ideológiai alapról fejtették ki álláspontjukat.

A konzervativizmus azonban már akkoriban is sok szempontból összetettebb jelenségnek mutatkozott. A liberális *Alekszandr Gradvoszki* (1841–1889) a konzervatívokat a liberálisokhoz („progresszistákhoz”) hasonlította, abban az értelemben, hogy mindkét irányzatot a reformpártiak csoportjába sorolta. A konzervatívok „erőfeszítései arra irányulnak, hogy a múltban létrehozott intézmények a jelen követelményei szerint változzanak meg, (...) a progresszisták pedig arra törekednek, hogy a jelenben valósítsanak meg egyes jövőbeli célkitűzéseket. (...) Követeléseik mindig szélesebb körűek, egyúttal markánsabbak is, bírálatuk pedig mélyebbre hatol, mint a konzervatívoké”. Ugyanakkor mind a konzervatívok, mind a liberálisok összességében „a nép történelmi fejlődésének talaján állnak”; ebben különböznek a „reakciósoktól”, akik „a múltnak élnek, és nem ismerik fel a jelen követelményeit”. Az orosz

konzervatívok „reakciósokra” és „reformerekre” történő felosztása fontos adalék a kor társadalmi konfliktusainak megértésében.

A cár által is mozgatott konzervatív reformokkal szembeesülve a „reakciósok”, vagyis az ultrakonzervatívok nehéz helyzetbe kerültek. Minden erejükkel megpróbálták fékezni az átalakításokat, illetve minimalizálni azok eredményeit. A kormány a földbirtokosok makacs ellenállásába ütközött már akkor is, amikor a jobbágyfelszabadítás előkészítésekor a nemesség kezdeményezőkézségére próbált támaszkodni. Ezért kénytelen volt jelentősen módosítani a kijelölt irányvonalon, és a jobbágyreformot a nemesség többségével konfrontálódva a cár akarata szerint, a „reformbürokrátákra” és a liberális nézeteket valló nemesség szűk rétegére támaszkodva megvalósítani. A konzervatív többség a maga részéről jobbágyai elvesztését saját, az állami ügyekben való részvételi jogának szélesítésével próbálta kompenzálni. Sürgették az alkotmány bevezetését, amely nyilvánvalóan rendi-nemesi jellegű lett volna, és erősítette volna a nemességnek mint egyedüli művelt rétegnek, a hatalom fő támaszának jogait és kiváltságait. Ily módon az alkotmányozás eszméje a konzervatív nemességet is magával ragadta, amely igyekezett védelemre lelni a hatalom „reformáló önkényével” szemben.

Az 1860-as évek elején lezajlott diákzavargások és proklamációk, az 1863-as lengyel felkelés eseményei, továbbá Karakozov 1866-os merényletkísérlete a cár ellen megerősítette és összekovácsolta a konzervatív tábor. Nem dolgoztak ki új elméleti álláspontot, politikai „bölcességük” a további reformok elutasítására, valamint revízióra, a már végrehajtott reformok szűkítésére korlátozódott. Erős állami hatalmat követeltek, amely nem tesz engedelményeket a liberális eszméknek. A konzervatívok legbefolyásosabb képviselője a sajtóban hirdetett korábbi libe-

rális nézeteit nyilvánosan megtagadó publicista, a *Moszkovszkije vedomosztyi* című újság szerkesztője, Mihail Katkov lett (1818–1887). Az 1860-as évek elején Katkov heves vitát folytatott a radikálisokkal, akiket „nihilistáknak” nevezett, minden elképzelhető módon kidomborítva eszméik negatív, romboló jellegét. A lengyelországi felkelés hatására Katkov nézetei egyre inkább nacionalista irányba tolódtak el. A felkelés leverését „össz nemzeti, orosz ügynek” tartotta, mivel az önálló, sőt autonóm Lengyelország szerint az Orosz Birodalom egységét fenyegette volna. Ezenkívül Katkov a lengyel kérdést az orosz belpolitika problémáival hozta összefüggésbe. Egy Oroszország ellen szótt, veszélyes lengyel összeesküvést vizionált, amely részének tartotta nemcsak az orosz radikálisok és liberálisok tevékenységét, hanem olyan befolyásos csinovnyikok működését is, akik gyengeséget mutattak az „Oroszország ellenségei” ellen folytatott harcban.

Katkov nézetei azon meggyőződés köré összpontosultak, hogy az élet minden területén erős és aktív hatalomra van szükség. A publicista arról is sokat írt, hogy megengedhetetlen az állam önkéntes „kivonulása” a gazdaságból, és az orosz ipar intenzívebb fejlesztésére szólított fel. Mindeközben olyan „idegen” és az erős központi hatalomra nézve veszélyes intézményeket is bírált, mint az önkormányzatokat (zemsztvókat) és az új esküdtszékeket.

Az erős hatalom propagandája az 1870-es évek végén, a *Népakarat* nevű forradalmi társaság megszületésekor, illetve terrorja idején kulminálódott. Katkov abban látta a kiutat, hogy a „hatalmat erős kézben kell összpontosítani, a kormányhivatalok teljes összehangolásával. Mindenkit egyszer s mindenkorra alá kell rendelni a kijelölt terv következetes megvalósításának”. Ennek során a konzervatív gondolkodó az erőszakkal szembeszegezett hasonló erőszak alkalmazását sürgette: „A félelmet a félelem győzi le.

A sötét erők miatti pusztító félelmet csak a törvényes hatalomtól való megváltó félelem győzheti le”. II. Sándor erőszakos halála után Katkov, aki a cár meggyilkolását az akaratgyenge, döntésképtelen és engedékeny hatalom büntetésének tartotta, gyakorlatilag egészen haláláig az új, erőskezű uralkodó egyik legbefolyásosabb ideológusa és publicistája lett.

Az orosz konzervativizmus elméleti útkeresésének állandó jellemzője volt Oroszország sajátos történelmi útjának, vagyis az „orosz különlegességnek” az erős hangsúlyozása, illetve az az érv, hogy az országra lehetetlen a liberalizmus és a konstitucionalizmus nyugati eszméit alkalmazni. Ebben az összefüggésben széleskörű ismertségre tett szert az *Oroszország és Európa* című könyv, amelynek szerzője a természettudós, gondolkodó és publicista, a kultúrkörök elméletének megalkotója, Nyikolaj Danyilevszkij volt. Danyilevszkij koncepciójának alapjául az a gondolat szolgált, hogy a világtörténelem az egyes kultúrkörök, illetve civilizációk történelme. A kultúrkörök mindegyike önállóan fejlesztett ki olyan alapelveket, „amelyek szellemi természete sajátosságaiban és élete külső feltételeiben rejlenek”. Az elmélet elismeri, hogy a kultúrkörök hathatnak egymásra, ugyanakkor azt is leszögezi, hogy nem adhatják át egymásnak az alapjukat képező elveket. Danyilevszkij szerint a szláv népeknek is önálló civilizációt kell kidolgozniuk, mert egyébként csupán egy másik kultúrkör, a latin-germán vagy a magát univerzálisnak tartó európai típus fejlődéséhez válhat majd „etnográfiai anyaggá”.

Márpedig a szláv és a germán-román népek között olyan lényeges eltéréseket látott, amelyek lehetetlenné teszik, hogy a szlávok elsajátítsák az európai élet formáit, beleértve a politikai élet olyan jelenségeit, mint az individuális szabadság és nemzeti szuverenitás elvére épülő de-

mokratikus alkotmány. Danyilevszkij úgy gondolta, hogy az össz-szláv civilizáció elkerülhetetlenül a Nyugattal való küzdelem során fog létrejönni. E harc folyamán kell létrehozni egy „össz-szláv föderációt” konstantinápolyi központtal, „az osztatlan és egységes orosz állam vezető szerepe és hegemóniája mellett”. Oroszország állami berendezkedését illetően Danyilevszkij a kormányzás szerves, a nép politikai eszményének megfelelő formájának az autokráciát tartotta. Karamzinhoz hasonlóan azt állította, hogy az autokráciát mint a „politikai öntudat és a népakarat” kifejeződését még az uralkodó akarata sem korlátozhatja. Danyilevszkij számos más konzervatívhoz hasonlóan az orosz állami berendezkedés tartósságának garanciáját a hagyományos, a földesúri függésből felszabadult parasztságot konzervatív erővé változtató obscsinai földbirtoklásban látta. Úgy vélte, hogy Oroszországban bármiféle forradalom, sőt akár egy egyszerű lázadás is „lehetetlen addig, amíg nem változik meg az orosz nép erkölcsisége, jelleme, világlátása és egész gondolkodásmódja, az ilyen változások pedig (...) csak évszázadok alatt tudnak végbemenni...”.

Danyilevszkij gondolatainak nyugatellenes irányultságát csak tovább fokozta követője, egy magányos, egyik nagyobb szellemi táborhoz sem csatlakozó, igen eredeti gondolkodó, *Konsztantyin Leontyev* (1831–1891). Leontyev az államok fejlődését meghatározó mozgatóerőt, illetve folyamatot az élő szervezetekhez hasonlóan úgy képzelte el, mint az eredeti, egyszerű állapotból történő elmozdulást, amelyet a fejlődés csúcspontja, a „virágzó összetettség” után a válság és szétesés, a „másodlagos, keveredett leegyszerűsödés” fázisa követ: azon sajátosságok megsemmisülése, amelyek a társadalom testének sajátjai voltak”. Leontyevnek az európai civilizáció iránti erős ellenszenvét az magyarázta, hogy a nyugati „egalitárius-liberális moz-

galomban” éppen az általános kiegyenlítődés és összekeveredés általa igencsak kárhozottat folyamatát látta: „Mindenhon ugyanazok a többé-kevésbé demokratizált alkotmányok léteznek. (...) Mindenhon jelen van a polgári házasság, mindenhol üldözik a katolikusokat, megvetik az aszketizmust, gyűlölik a rendiséget és a hatalmat (persze nem a saját, hanem a mások hatalmát), mindenhol él *a vak remény a földi boldogságra és a teljes egyenlőségre*. Mindenhon fatalista, érthetetlen elvakultság uralkodik! Mindenhon *reáltudomány, és mindenhol az egyenlősítő és humánus haladásba vetett, nem tudományos hit*. (...) Mindennek végső célja: *az átlagos ember, a nyugodt burzsoá, egy a sok millió hasonlóan átlagos, csendes, békés ember közül*” (kiemelések az eredetiben – F. Sz.).

Leontyev mély rokonszenvvel nyilatkozott a kapitalizmus előtti, „egyházi-feudális” Európáról, a „török és kínai alapelvekről”, és „rendkívüli költőiséget” vélt felfedezni a hagyományos vallásokban: mindeneke előtt a katolicizmusban, de az iszlámban is. Vallási és esztétikai szempontból szélsőséges hevülettel utasította el az egyenlősítő „összekeveredést” és az „általános jólétre” irányuló, törekvést a kor Európájában: „Ó, ez a gyűlöletes egyenlőség, hitvány egyformaság! Ó, átkozott fejlődés! Ó, a világtörténelem felhőkbe burkolózó, vérrel hintett és mégis festői hegye! A múlt század óta újabb és újabb szülések kínjai alatt nyögsz, és kínlódó méhedből egy egér mászik elő! A korábbi korok embereinek önelégült karikatúrája jön világra, egy átlagos racionális európai ember, a maga nevetséges ruhájában. (...) Lehet-e szeretni egy ilyen emberiséget?!”.

Leontyev szerint a szocializmus a liberális civilizáció fejlődésének logikus lezárását jelenti, amely a végletekig fokozza az „egalitárius-liberális” Európa minden betegségét, és közelebb hozza a társadalmi élet új, már nem liberális formáit. Bármekkora vehemenciával harcolnak is a

szocialisták a konzervatívok ellen, írja, *„nekik maguknak lesz szükségük a konzervatív tanok minden lényeges elemére. Szükségük lesz a félelemre, a fegyelemre, az alávetettség hagyományára, az engedelmesség szokására...”* (kiemelések az eredetiben – F. Sz.). Az *átlageurópai mint az egyetemes rombolás eszménye és eszköze* című művében Leontyev azt prognosztizálta, hogy *„a szocializmus, ha megfelelően értjük a fogalmat, nem más, mint a már egyáltalán nem is oly távoli jövő új feudalizmusa. A feudalizmus szót természetesen nem a legszűkebb, hanem a szó legtágabb értelmében kell érteni, ami az osztályok és csoportok mély egyenlőtlenségét, a valamilyen szellemi vagy állami középpont körül tömörülő társadalmi erők decentralizálódását és egyes emberek jobbgyi sorba döntését jelenti más emberek vagy intézmények által...”* (kiemelések az eredetiben – F. Sz.). Mindez Leontyevből paradox módon bizonyos szimpátiát váltott ki: a szocialisták, *„miközben a liberális-egalitárius elvet a végletekig fokozzák, öntudatlanul is szolgálatot tesznek a jövő reakciós megszervezésének. És ennyiben közvetve akár óriási hasznot is hozhatnak”* (kiemelések az eredetiben – F. Sz.).

Leontyev, mivel nem látott lehetőséget arra, hogy elhárítsa a közelgő katasztrófát, azon gondolkodott, hogyan lehetne azt legalább időlegesen feltartóztatni. Nem osztotta Danyilevszkij pánszláv reményeit, mivel attól tartott, hogy a felszabadított déli és nyugati szláv népek szintén a nyugati, egalitárius fejlődés útjára lépnek, a „liberális pánszlávizmus pedig mindenekelőtt Oroszország pusztulásával egyenlő”. Leontyev ezért Oroszországba, az úgynevezett „orosz bizantizmusba” vetette minden reményét, amely alatt olyan autokráciát értett, amely „a pravoszlávia, a bizánci eszmék és a bizánci kultúra hatása alatt szilárdult meg”. Eszerint, mint írja, *„A bizánci eszmék és érzések egy testté forrasztották össze a félvad Rusz testét. A bizantizmus adta minden erőnket, hogy túléljük a tatár dúlást és a*

hosszantartó hódoltságot. (...) A bizantizmus jelentette minden erőnket a lengyelek, a svédek, a franciák és a törökök elleni harc során. Zászlaja alatt, ha hűek maradunk hozzá, magától értetődően elég erősek leszünk ahhoz, hogy ellenálljunk az egész nemzetközi Európa nyomásának...". Erre az elgondolásra épült Leontyev ultrakonzervativizmusa: a társadalom szabadságának korlátozását követelő felhívásai, illetve figyelmeztetései az autokrácia „fegyelmező” jellegének megőrzésére, amely biztosítja „az előrehaladást a történelem bizonyos pontjain, de csakis az erős hatalom eszközével: ha szükséges, a kényszerítésre is készen állva” (kiemelések az eredetiben – F. Sz.). Leontyevnél egyedül a reakció, az „oroszbizantizmus” óvhatja meg Oroszországot a liberalizmus további terjedésétől. A liberalizmus e komor jóslat szerint elkerülhetetlen robbanáshoz vezet, mivel „az úgynevezett alkotmány a legbiztosabb eszköz az erőszakos szocialista fordulat végrehajtására, arra, hogy a társadalom szegény rétegeit a gazdagok, a földbirtokosok, a bankárok és a kereskedők ellen lázítsák egy minden bizonnyal szörnyűséges, új Pugacsov-felkelés kiobbantása céljából” (kiemelések az eredetiben – F. Sz.).

VI. 2. A liberálisok a kormányzati reformok idején

Az 1860-as években a kormányzati reformizmussal együtt járó „olvadás” légköre kedvezett a liberális eszmék terjedésének. A liberális hangulat még a többségében konzervatív kormányzósági nemességre is hatott. 1862 februárjában a jobbágyreform eredményeivel elégedetlen tveri nemesek azzal a javaslattal fordultak II. Sándorhoz, hogy a reform után függőben maradt kérdések megoldására hívja össze „az egész orosz föld választott képviselőinek gyűlését”. Az átalakítások szükségességébe vetett hit tudata a

liberálisokat nemcsak a „progresszív” bürokrácia tagjaival hozta azonos platformra, de a cári család reformpárti tagjaival, így mindenekelőtt Marija Alekszandrova cárnővel, Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceggel és Jelena Pavlovna nagyhercegnővel. Az 1840–1850-es évek fordulóján a legmagasabb szintű pártfogás mellett működött például a Kavelin-kör (*Konsztantyin Kavelin* [1818–1885]) és Miljutyin-kör (*Nyikolaj Miljutyin* [1818–1872]), amelyekhez egy sor jeles személy tartozott a kor kiváló professzorai, hivatalnokai, újságírói és írói közül. A liberalizmus kifejezetten divatosná vált, és sokan abban kezdtek reménykedni, hogy kitüntetett szerepet fog játszani Oroszország jövőjében. A filozófus és történész *Borisz Csicserin* (1828–1904) 1855-ben a következőket írta: „Liberalizmus! Ez a jelszava minden művelt és józan gondolkodású embernek Oroszországban. A liberalizmus az a zászló, amely egyesíteni képes az embereket, foglalkozásuktól, rendi és eszmei hovatartozásuktól függetlenül. (...) A liberalizmus Oroszország jövője”. A reformidőszakban és a Herzen-féle radikalizmus ellen folytatott vitában, amely nagymértékben előmozdította az irányzat cizellált önmeghatározását, Kavelin és Csicserin lett a liberalizmus két vezető teoretikusa.

1856-ban jelent meg Londonban *Levél a kiadóhoz* című írásuk, amelyben az orosz liberálisok útját a rövidlátó, elnyomó autokrata rendszer és Herzen „orosz szocializmusról” szőtt álmai között rajzolták meg. A levél szerzői azzal vádolták Herzent, hogy félreérti az oroszországi helyzetet: az „anarchiát” propagálja, miközben azok, akik változást sürgetnek, készek „felsorakozni bármilyen, akár kismértékben is liberális kormány mögött, és minden erejükkel támogatják azt, mivel szilárd meggyőződésük, hogy nálunk csak a kormányon keresztül lehet cselekedni és bármiféle eredményt elérni”. Nem látták értelmét, hogy egy olyan orosz néptől remélik a változást, amely még nem

áll készen az önálló cselekvésre, de az orosz obscsinában, a „társadalmi élet félvad csírájában” sem bíztak. Herzen vitapartnerei nem fogadták el a forradalmi elméleteket: szomorú, lehetőség szerint megelőzendő végső kényszerként tekintettek a forradalomra, és „boldognak tartották az olyan népeket, amelyek képesek elkerülni az erőszakos fordulatokat”. Mint írták: „Ha pedig valaki politikai doktrínát csinál a forradalomból, lázadást és erőszakot prédikál mint a jó elérésének egyetlen eszközét; ha a gyűlöletet tekinti az ember legnemesebb érzelmének, a vérrel teli keresztelő-medencét pedig az újjászületés elengedhetetlen feltételének, ezzel – akár tetszik, akár nem – éppúgy sérti az emberek erkölcsi érzékét, mint a tudomány alkotta meggyőződések. Az Ön forradalmi elméletei soha nem fognak visszhangra találni nálunk, az Ön véres zászlaja pedig (...) csak felháborodást és undort kelthet bennünk”. Jellemző, hogy az orosz liberálisok Herzent a „múlt meddő tagadása” és a „fokozatosság törvényének” semmibevétele miatt is bírálták: „Ön nagyképű megvetéssel emlegeti a köztes formákat és lépcsőfokokat, a történelmi láncolat közbülső láncszemeit. Márpedig éppen ezek a köztes formák alkotják a társadalmak és a népek életét; ezeken keresztül megy végbe a haladás, kialakításuk a modern történelem aktuális gyakorlati feladata”.

A polémia – változó intenzitással és hangnemben – gyakorlatilag Herzen haláláig tartott. Az állam és a társadalom kormányzati reformok útján történő liberalizációjának hívei, Kavelin és Csicserin határozottan elutasították az erőszakos, radikális változásokat. 1862 júniusában Kavelin a következőket írta Herzennek: „A cári dinasztia elűzése, az uralkodóház lemészárlása – nagyon könnyű feladat, és legtöbbször a legbutább véletleneken múlik; a parasztok ráuszítása a nemesekre és a nemesek lefejeztetése korántsem annyira lehetetlen, mint amennyire annak tűn-

het. (...) Egyszóval, egyáltalán nem tartom olyan nehéz feladatnak a társadalom jelenlegi alapjainak az aláásását úgy, hogy az szétmállva, a saját súlyától omoljék össze. Na de mi lesz azután? Az, ami van, nem tud újat teremteni, már csak azon egyszerű oknál fogva sem, hogy az új mellett a régi két napig sem tudna létezni. (...) Minden a régi szerint fog kikristályosodni, (...) még hozzá gyűlölettel telve az új iránt”. A nézeteltérések háttérében azonban egy másik, nem kevésbé lényeges vita is húzódott arról, hogy a történelmi fejlődésnek egy vagy több lehetséges útja van-e. Herzen a történelmi tapasztalatok félreértésével vádolta az orosz liberálisokat. A „*genus europaeumhoz*” tartozásból szerinte nem következett az, hogy egyszerűen le kellene másolni a fejlődés nyugati útját. Abból kiindulva, hogy a „közös fejlődési modell az előre nem látható variációk végtelen számát engedi meg”, Herzen lehetségesnek tartotta, hogy Oroszország akár hasznot is húzhat elmaradottságából, és elkerülheti a polgári demokrácia nyugati formáit.

Azzal azonban a nyugat-európai liberális értékeket és eszményeket átvevő orosz liberalizmus teoretikusai is tisztában voltak, hogy Oroszország mégiscsak a saját útján halad, ahogy azzal is, hogy – amint Kavelin írta – „az élet és a fejlődés körülményei nálunk teljesen mások, mint Európában”. Sajátos koncepcióik, időnként markáns „antiliberalizmusuk” magyarázatául éppen az a törekvés szolgál, hogy a liberális tanokat a sajátos orosz feltételekhez próbálták igazítani, mivel – szintén Kavelin vélekedését idézve – „számunkra az európai eszmények csak alpanyagot jelentenek, eligazodást, hogy a segítségükkel létrehozzuk saját rendszerünket, saját magunk számára”. Kavelin a munkáskérdés súlyát cipelő „burzsoá európai államokkal” a „muzsik birodalomnak” nevezett Oroszországot állította szembe, „amelynek jövője a felszabadított

jobbágytömegek anyagi jólététől, az agrárkérdés helyes és igazságos megoldásától függ”. Kavelin a hagyományos liberális felfogástól eltérően a magántulajdon Európában tapasztalható kizárólagos uralmának negatív következményeire hívta fel a figyelmet, és úgy vélte, hogy Oroszországban, ahol a körülmények folytán megőrződött az obscsinához köthető, közösségi földtulajdon, értékelni kell ezt az intézményt, mivel az „a helyes társadalmi szerveződés egyelőre fejletlen, ám legértékesebb záloga”. Az obscsinának kellene megvédenie a parasztságot az átmeneti időszakban, és fokozatosan biztosítani a földterületek átmenetét, ha nem is magántulajdonba, de személyes, életre szóló bérleménybe. Kavelin ugyanakkor megengedhetőnek tartotta a kis-, közepes és nagyméretű magángazdaságok létezését is, amelyek, „amennyiben a gazdák helyesen és lelkiismeretesen intézik az ügyeket, erős és gyümölcsöző eszközei lehetnek a paraszti jólét és műveltség emelésének”.

A paraszti tömegek szempontjából a követendő mintát nem a nyugati típusú alkotmányban látta, amely szerinte Oroszországban szükségszerűen oligarchikus vagy „kispolgári” jelleget öltene. Nem is „a többség durva, alkotmányos harcában a kisebbség ellen”, hanem az „autokratikus köztársaság” sajátos koncepciójában, az „obscsinák együttműködésében a monarchia égisze alatt”. Ez választott önkormányzati szervek hierarchikus rendjét jelentette volna, amelynek legalsó lépcsőfokát az autonóm obscsinák, a középsőt az obscsinák járási és kormányzósági szövetségei alkották volna, legfelül pedig egy országos választott gyűlést „az autokrata cár elnöklete alatt”.

A tervezet gyakorlatilag a zemsztvo-reform folytatására épült volna. A zemsztvo-törvény 1864. január 1-jén lépett hatályba. Az Oroszország 34 központi kormányzóságára kiterjedő rendelkezés szerint a kormányzóságokban és já-

rásokban zemsztvókat (választott testületeket, gyűléseket) és intézőségeket (uprava) hoztak létre a földbirtokosok, polgárok és faluközösségek képviselőinek részvételével, akik a helyi adók beszedését és újraelosztását végezték. Az új intézmények felelősek voltak az úthálózat fejlesztéséért, a lakosság ellátásáért, foglalkoztak az oktatás és az egészségügy kérdéseivel, az ipar és a kereskedelem fejlesztésével. A reform egyik gyengesége abban állt, hogy a kormányzóknak jogot biztosított arra, hogy felfüggeszék a zemsztvók határozatait, ha úgy ítélték meg, hogy azok ellentmondanak a törvényeknek vagy az „általános állami érdekeknek” – lényegében tehát akkor, amikor csak akarták. Ezenkívül a zemsztvo-rendszerből hiányzott a legalsó, községi (voloszty) láncszem, ahogy természetesen szembeűnő volt az összorosoz zemsztvo hiánya is (II. Sándor ugyanis nem ment bele egy ilyen, már egyértelműen parlamentre emlékeztető intézmény létrehozásába). Hátulűtői ellenére azonban a zemsztvo-reform „versenyképes” intézményrendszer létrejöttéhez vezetett, amely, ha nem is teljesen, de jelentős mértékben független volt az állami bürokráciától, és 1870-ben tovább bővítették a városi közigazgatási szervekkel. Mindez összességében kifejezetten ösztönzően hatott az orosz lakosság társadalmi aktivitására.

Az 1870-es években a liberális mozgalom a zemsztvo-rendszer továbbfejlesztésének jegyében aktivizálódott. Kavelin úgy vélte, hogy a zemsztvókból hosszú távon akár új politikai elit is kifejlődhet: „A jelenlegi zemsztvo-rendszer mellett, amelyet a ’60-as évek reformjai hoztak létre, a legmagasabb szintű, művelt és tényleges privilégiumokkal rendelkező helyi társadalmi réteg magától fog kialakulni, hacsak nem fogják a zemsztvókat felülről visszaszorítani, eltorzítani és megingatni”. Kavelin kizárólag az autokráciában látott megfelelő erőt a liberális átalakítások végre-

hajtásához, egy olyan uralkodóban, aki meg van győződve a változások szükségességéről. Úgy vélte, hogy Oroszország „az egyetlen ország a világon, ahol teljes körű autokrácia mellett lehetséges az erős, törvényes rend és a polgári szabadságjogok széleskörű biztosítása”.

Ugyanezt hangoztatta Csicserin is, aki az 1860-as években zajló reformok idején arról írt, hogy „az orosz ember nem veheti át a nyugati liberálisok álláspontját, akik a szabadságot abszolutizálják, és azt bármiféle polgári fejlődés elengedhetetlen feltételül szabják. Ennek elfogadása egész múltunknak, történelmünk azon nyilvánvaló tényének megtagadását jelentené, amely a napnál világosabban mutatja, hogy az autokrácia képes hatalmas lépésekben vezetni országunkat a polgárosodás és művelődés útján”. Ebből kiindulva Csicserin meddőnek találta a pusztá ellenzékiiségben megnyilvánuló liberalizmust, amely a fennálló rend tagadására korlátozódik, miközben nem számol a történelmi feltételekkel, és bármilyen, a hatalommal köthető kompromisszum lehetőségét kizárja. Hiszen „hatalom és szabadság éppúgy elválaszthatatlanok egymástól, mint a szabadság és az erkölcsi törvény”. A minőségi különbség jelzésének céljából használta Csicserin a „konzervatív liberalizmus” fogalmát, amelynek lényege „a szabadság elvének a hatalom és a törvény elvével való kibékítésében áll. A politikában jelszavai: liberális intézkedések és erős hatalom – liberális, a társadalom önálló működését, a polgárok jogait és személyes biztonságát biztosító, a gondolat- és lelkiismereti szabadságot őrző intézkedések; (...) valamint az állam egységét védelmező, a társadalmat egyben tartó, a rend felett őrökdő és a törvény betartását szigorúan felügyelő, erős hatalom, (...) amely a polgároknak azt a meggyőződést sugallja, hogy az államot olyan erős kéz irányítja, amelyben meg lehet bízni, illetve azt, hogy az államot olyan racionális hatalom képviseli, amely az anarchista

erők nyomásával és a reakciós pártok sirámaival szemben is képes a társadalmi érdekek képviselőjére”.

Csicserin a kormányzás ideális formáját elméletileg az alkotmányos monarchiában vélte felfedezni, de a népképviselőnek az ő szemében kizárólag a „megerősödött társadalmi épület betetőzéseként” volt értelme, és csakis akkor, ha az országban létezik egy erős és művelt középosztály. E feltételek hiánya a népképviselőt koraivá, elietetté tenné, aminek következtében Csicserin a „tisztességes autokráciát” előnyben részesítette egy „működésképtelen képviselővel” szemben. Mivel azonban a történész tisztában volt Oroszország történelmi fejlődésének sajátosságaival, bizonyos volt abban, hogy ha lassú tempóban is, de Oroszország végül szintén a nyugati utat fogja bejárni, és fokozatosan itt is létrejön majd az a talaj, amelyre építve az európai liberalizmus eszményeit (beleértve az alkotmányos rendet és a magántulajdonra épülő gazdaságot) meg lehet valósítani. Ezért számos kortársától – köztük a liberálisoktól – eltérően Csicserin támogatta az obscsinák felszámolását, valamint a parasztok felszabadítását a faluközösségek bilincseiből.

Ennek kapcsán egyvalamiről nem szabad megfeledkezni: az erős hatalomnak tett engedmények okát Csicserinél nemcsak a történelmi hagyományok iránt érzett tiszteletében kell keresni, de abban is, hogy hevesen elutasította a radikális szocialista tanokat, mivel úgy látta, hogy azok a liberálisok által oly nagyra értékelt egyéni szabadságjogokat, végső soron pedig magát a szabadságot fenyegetik. A forradalmi narodnyikok terrorjára utalva úgy vélte, hogy az erőszak elkerülhetetlenül a hatalom koncentrációjához és az egyéni szabadságjogok kormányzati korlátozásához vezet. Csicserin ugyanakkor nagymértékű előrelátásról tett tanúbizonyságot, amikor kifejtette, hogy a radikalizmus elleni harchoz a kormánynak a társadalom

mérsékelt rétegeire kell majd támaszkodnia. Ezért III. Sándor reakciós fordulata és ennek nyomán a társadalmi kezdeményezések fokozódó elnyomása a kor számos liberális gondolkodójához hasonlóan benne is pesszimista érzéseket váltott ki. A meggyilkolt II. Sándor reformjainak revízióját nem konzervativizmusnak, hanem kontraproduktív önsorsrontásnak tartotta. „Amikor szomorú perceimben a közelmúltbéli fordulat lehetséges következményeiről elmélkedem – írta Csicserin visszaemlékezéseiben, az 1906-os alkotmány sorsát figyelembe véve igencsak előrelátóan –, a háború és a csőd, majd egy olyan alkotmány képe sejjik fel előttem, amelyet egy teljesen felkészületlen társadalomnak adományozott az uralkodó.”

Valóban, az ország modernizálását folytató, „felülről” kezdeményezett reformokba vetett remény utoljára az 1870-es években tűnt reálisnak. 1879. augusztus 26-án a *Népakarat* nevű radikális szervezet Végrehajtó Bizottsága „hivatalosan” halálra ítélte a cárt, ezt követően pedig egy csapásra megszaporodtak az uralkodó és az államhatalom tisztségviselői elleni merényletek. Ezek az események fokozatosan arról győzték meg a hatalom képviselőit, köztük az uralkodót, hogy a társadalmi forrongások elfojtásához már nem elegendők a szokásos, „hagyományos” rendőri intézkedések. Az 1880. február 8–9-én zajlott tanácskozáson II. Sándor döntést hozott egy különleges szerv létrehozásáról, amely *Az Államrend és Köznyugalom Fenntartását Biztosító Legfelső Intézkedő Bizottság* elnevezést kapta. Vezetőjéül a cár Mihail Lorisz-Melikov tábornokot nevezte ki. Lorisz-Melikov a rend helyreállítása érdekében kidolgozott koncepciójában egyrészt olyan intézkedések bevezetését szorgalmazta, amelyek megkönnyítenék a parasztok helyzetét, másrészt a kormány oldalára igyekezett állítani a mérsékelt, liberális ellenzékiet. A Lorisz-Melikov-féle tervekre adott válasz volt *Szergej Muromcev* (1850–

1910) *Oroszország belső állapotáról 1880 tavaszán* címet viselő feljegyzése. Szerzője ekkor harminc éves volt, és jogászként tevékenykedett, majd később az első Állami Duma elnöke lett. A feljegyzéshez utóbb több mint húsz moszkvai közszereplő is csatlakozott az aláírásával.

Az írás szerint, amely a kor liberális programiratainak ritkaságszámba menő példája, a kormány elleni harc erőszakos, „természetellenes” jellege abból ered, hogy a társadalmi elégedetlenséget nem lehet szabadon kinyilvánítani, illetve abból, hogy semmibe veszik a zemsztvók által kialakított véleményeket és tanácsokat. Mindez azt a benyomást kelti, hogy „a kormány nem akarja hallani a nép hangját, saját hibáit nem veti őszinte bírálat alá, semmibe veszi a kompetens személyek véleményét, és egyedül saját, a lakosság szükségleteivel nem egyező céljait követi. Ennek következtében széles körben elterjedt az a vélemény, hogy a lakosság ellenséges a kormány szervekkel szemben...”. A feljegyzés aláírói úgy vélekedtek, hogy mivel a kialakult helyzetből az adminisztratív és represszív intézkedések önmagukban nem fognak kiutat jelenteni, az egyetlen hatékony eszköz „egy független gyűlés létrehozása lenne a zemsztvók képviselőiből. A gyűlés számára fel kell ajánlani annak lehetőségét, hogy részt vehessen a nemzet irányításában, valamint az egyéni szabadságjogok, a vélemény- és szólásszabadság biztosításához szükséges garanciák kidolgozásában. (...) A szabadság a legszigorúbb represszív intézkedéseknél is jobban fogja elősegíteni az anarchista, az állammal szembenálló, ellenséges elemek eltűnését. A nyilvános viták be fogják bizonyítani elméleteik helytelenségét, a jelenlegi tömeges elégedetlenséget pedig erős és egészséges tevékenység fogja felváltani, amely nem hagy teret az anarchista propagandának”.

Ez a reformtörekvések erősítésének meglehetősen világos programja volt, amelyet egy országos képviseleti gyű-

lés létrehozása tetőzhetett volna be. A reformkoncepció lökést adhatott volna az ország további fejlődésének, egyúttal megfosztotta volna társadalmi bázisától a kormány radikális ellenzékét. A programot bizonyos mértékben láthatóan Lorisz-Melikov is figyelembe vette saját tervezete összeállításakor, amelyet – bár formálisan nem volt az – gyakran alkotmánytervezetként emlegetnek. A szerző II. Sándor cárnak benyújtott előterjesztéseiben Muromcev jegyzetéből vett érveket is felhasznált, ezekből azonban forrásánál jóval mérsékeltebb következtetéseket vont le. Lorisz-Melikov „mély meggyőződését” fejezte ki arra vonatkozóan, hogy Oroszországban nincs értelme a népképviselőt „az orosz néptől idegen”, Nyugatról másolt formában bevezetni. De az egykori orosz országos gyűlések (*zemszkij szoborok*) formájában sem, mivel ez a „múlthoz való visszatérés veszélyes tapasztalatát” jelentené. Végül is arra tett javaslatot, hogy hívjanak össze egy ideiglenes törvényelőkészítő szervet „a zemsztvók és a legjelentősebb városok képviselőinek részvételével”.

Február közepén a cár kisebb változtatásokkal elfogadta Lorisz-Melikov javaslatait. Ezek valójában távolról sem voltak alkotmánytervezetnek tekinthetők, de II. Sándor tisztában volt azzal, hogy az első lépést jelentik az alkotmány felé vezető úton. A jobbágyfelszabadító cár meggyilkolása utáni kormányzat szemében azonban még ez a szerény terv is veszedelmesnek tűnt. Az új cár, III. Sándor Lorisz-Melikov tervezetéről már ezt írta: „Hála Istennek, nem tettük meg ezt a bűnös és elsietett lépést az alkotmány irányába, és a Miniszterek Tanácsa jelentéktelen kisebbség ellenében elvetette ezt az egész délibábos tervezetet. Sándor.” A kormányzat és a társadalmi erők együttműködésére tett kísérlet ezzel megbukott.

VI. 3. Összeesküvés, terror, forradalom

A jobbágyreform 1850-es évekbeli előkészítése, majd a következő évtizedben – nem mindig következetesen – véghezvitt, „felülről” irányított kompromisszumos reformok új, megoldás után kiáltó problémákat szültek, és radikális ellenzéki mozgalom létrejöttét idézték elő. Ez egy népi forradalom előkészítését és megvalósítását tűzte ki célul az autokrácia megdöntése, az alkotmány bevezetése és a rendi különbségek felszámolása érdekében. A mozgalom egyik központja a *Kolokol* című lap körül jött létre, amelyet Herzen adott ki Londonban, aminek köszönhetően az orosz cenzúra nyomásának körén kívül működhette. A másik központ a pétervári *Szovremennyik* szerkesztősége volt, a radikálisok olyan nagyhirű vezéregyéniségeivel, mint *Nyikolaj Csernisevszkij* (1828–1889) és *Nyikolaj Dobroljubov* (1836–1861). A radikális mozgalom legtekintélyesebb vezetői eleinte készek voltak támogatni a kormányzati reformokat, de 1859-től, illetve főként a jobbágyfelszabadításról szóló rendelet kihirdetése után arra a következtetésre jutottak, hogy a népet egyszerűen becsapták, ezért áttértek a forradalmi propagandára. 1860–1861-ben „röpiratkampány” bontakozott ki Oroszországban: korábban nem látott mennyiségben jelentek meg illegális röpiratok. Az események egyik résztvevője később így emlékezett vissza erre: „nem volt olyan hely, ahol ne bukkantak volna fel, nem volt olyan a társadalomban bármilyen szempontból kiemelkedően fontos személy, aki ne kapott volna közvetlenül a postán ilyeneket, és akár teljesen akaratlanul is ne vált volna terjesztőjükké, amikor a röplapokat magánál tartotta vagy felolvasta ismerőseinek...”.

A röpiratokat az egész néphez, illetve a társadalom különböző rétegeihez, így a parasztokhoz, a katonákhoz vagy éppen a fiatalsághoz címezték. Az ifjú nemzedékhez

címet viselő felhívás azzal vádolta a cárt, hogy becsapja a népet, amiből azt a következtetést vonta le, hogy a cári hatalomtól már nincs mit várni, ezért a fiataloknak, a „nép hangadóinak” forradalmi köröket kell létrehozniuk, és el kell kezdeniük agitálni a parasztok és a katonák körében. Jellemző, hogy a röpiratok szerzői a jobb jövőbe vetett reményüket éppen arra a meggyőződésükre alapozták, hogy Oroszország gyökeresen különbözik a nyugat-európai országoktól. „Vajon létezik-e náluk, lehetséges-e egyáltalán a földművelő obscsina? – tették fel a kérdést. – Vajon náluk is bármelyik paraszt vagy polgár lehet földtulajdonos? Nem. Nálunk viszont igen. Nálunk több tízezer évre elegendő föld van. Mi késésben lévő nemzet vagyunk, és éppen ez az, ami megment bennünket. Áldanunk kell a sorsot, hogy mindezidáig nem Európa életét éltük. Boldogtalansága, kilátástalan helyzete leckét jelent a számunkra. Nem kell nekünk az ő proletariátusuk, arisztokratizmusuk, államrendjük és császári hatalmuk”. A politikai hagyományok hiánya az oroszok számára a tagadás páratlan mélységének táptalaja volt, amely szorosan összefüggött az államhatalommal szembeni radikális ellenérzésekkel és forradalmi messianizmussal. A felhívás szerint „Nyugat-Európával ellentétben bennünk nincs félelem a jövő miatt, ezért bátran haladunk a forradalom felé, sőt egyenesen vágyunk rá. Hiszünk erőnk frissességében, hisszük, hogy arra vagyunk hivatottak, hogy a történelemben valami újat kezdjünk el, hogy saját hangunkat hallassuk, és ne Európáét visszhangozzuk”.

A röpiratban a radikális átalakítás egész programját kifejtették, az önkényuralom megdöntésétől kezdve a rendi különbségek felszámolásáig, a népi önrendelkezés bevezetésétől és a nyilvános bíróságoktól kezdve a hadseregnek a népfelkelés intézményével való felváltásáig. Az öngazgatás elvét szoros kapcsolatba hozták a földmagántu-

lajdon megszüntetésének és betiltásának követelésével, „hogy a földet ne lehessen úgy árulni, akár a krumplit és a káposztát. (...) A faluközösségi közös földtulajdon megőrzését szeretnénk, hosszú időtartamonként megvalósuló újraelosztás segítségével. A kormányhatalomnak nem kell foglalkoznia ezzel a kérdéssel. Ha a faluközösségi földtulajdon tévút, hadd szűnjön meg magától, hadd haljon el saját életképtelensége miatt, de mindez ne a nyugati gazdasági tanok hatására következzen be”. A föld obscsinák közötti felosztása olyan fontos volt a radikálisoknak, hogy megvalósítása érdekében még azt is lehetségesnek tartották, hogy „kiirtsanak százezer földbirtokost”. „Egy mai tisztességes orosz – állt a proklamációban – nem lehet a kormány barátja. Ő a nép barátja. Minden, ami a nép ellensége, minden, ami kizsákmányolja őt, a kormánytól ered, és minden, ami a kormányt támogatja és nem a jogegyenlőség, hanem a privilégiumok, a kiváltságos helyzet irányába mutat, a nemességgel és a nemesi párttal egyenlő. Ők a nép, Oroszország ellenségei. Nem kell sajnálni őket, ahogy gyomirtáskor sem sajnáljuk a haszontalan növényeket”.

Ennél is radikálisabb formában kifejtett gondolatokat találhatunk a nagy port kavart, *Fiatal Oroszország* címet viselő röpiratban, amelyet egy bizonyos Központi Forradalmi Bizottság nevében írt egy Pjotr Zaicsnyevszkij (1842–1896) nevű egyetemista. Amellett, hogy ez is sürgette Oroszország átalakítását a „területek republikánus-föderatív szövetségévé”, valamint a földeknek a földművelő obscsináknak történő átadását, további követeléseket is megfogalmazott: közösségi üzemek és üzletek létrehozását önköltségi áron forgalmazott árukkal, a gyermekek társadalmi nevelését és a közoktatás bevezetését, a házasság és a család megszüntetését. Korának Oroszországát a röpirat szerzője úgy írta le, mint két erő, a nép és az uralkodó pártjának kibékíthetetlen szembenállását. A kiutat egyedül „a

hazug társadalmi rend” megsemmisítésében látta egy „véres és könyörtelen” forradalom útján, „melynek radikálisan meg kell változtatnia mindent, kivétel nélkül mindent, amin a jelen társadalma alapszik, és azokat, akik e rendszert védelmezik, szintén el kell pusztítania”. Így mindezekelőtt „megtisztító áldozatként” kell kiirtani az egész Romanov-házat. A nyugat-európai tapasztalatokra hivatkozva Zaicsnyevszkij azt hangsúlyozta, készen áll arra, hogy még „a ’92-es nagy terroristáknál” is következetesebb legyen, és szükség esetén „kétszer annyi vért ontson, mint a jakobinusok a ’90-es években”. Mindenképpen érdemes felhívni a figyelmet a röpiratban a forradalmi párt diktatúrájának gondolatára, amely a forradalom győzelme után kell létrehozni. „Szilárdan meg vagyunk győződve arról, hogy a forradalmi pártnak, (...) amely a kormány élén fog állni, meg kell őriznie a jelenlegi, kétségkívül politikai és nem adminisztratív jellegű centralizációt, hogy ily módon a lehető legrövidebb időn belül létrehozassa a gazdasági és társadalmi lét új alapjait. A forradalmi pártnak saját kezébe kell vennie a diktatúrát, és nem szabad visszariadnia semmitől”.

A *Fiatal Oroszország* erősen negatív fogadtatásra talált a közvéleményben, amelyet csak súlyosbítottak a titokzatos forradalmárok számlájára írt pétervári tüzesetek. A röpirat összességében azt jelezte, hogy a radikális mozgalmon belül is kialakultak „mérsékelt” és „szélsőséges” irányzatok (bár a közöttük húzódnó határ gyakran elmosódott), és a nézeteltérések nem annyira elvi, mint inkább taktikai kérdéseket érintettek. 1861-ben a *Kolokolban* megjelent egy meglehetősen széles körben terjesztett röpirat, *Mi kell a népnek?* címmel. A szerzője *Nyikolaj Ogarjov* volt (1813–1877), aki arra a következtetésre jutott, hogy a népnek föld és szabadság (*zemlja i volja*) kell. Ez lett a jelmondata annak a titkos forradalmi társaságnak, amely 1861–1862-ben alakult

meg Pétervárott, főleg egyetemi hallgatók részvételével. A társaság, amely különféle propagandista körök konglomerátumát alkotta, 1864 elején, a lengyel felkelés leverésével és a parasztforradalom reményének elvesztésével kénytelen volt befejezni működését.

Ekkor úgy tűnhetett, hogy a radikális ellenzék végleg elhallgatott. 1866. április 4-én azonban egy fiatalember az egyik pétervári rakparton rálőtt az éppen ebéd utáni sétáját végző cárra, és a golyó csak kevéssel a cél mellett süvített el. Utóbb, II. Sándor kérdésére a merényletet elkövető egykori diák, Dmitrij Karakozov azzal magyarázta tettét, hogy a cár 1861-es reformjával becsapta a parasztokat. Az esemény jelzésértékű volt, és megrázta, egyben elkeserítette Sándort, annak ellenére, hogy úgy tűnt, magányos elkövetőről van szó, aki nem tartozik semmilyen szervezethez. Sőt, még a radikálisok táborában sem értett mindenki egyet a merénylettel. Az éppen külföldön tartózkodó Herzen a következőket írta: „A történelem csak vad vagy agg népeknél halad előre gyilkosságokkal”. Az elkövetőt (Dosztojevszkij szavaival élve: a „gonosztevőt” és „szerencsétlen, vak öngyilkost”) felakasztották, ám a társadalmi feszültségek ezután sem csökkentek.

Az 1860-as évek végére a radikális mozgalom új erőre kapott: először Pétervárott, majd más nagyvárosokban is diákmegmozdulások kezdődtek. Nem sokkal később azonban egy botrány, az úgynevezett Nyecsajev-ügy rázta meg az orosz társadalmat. *Szergej Nyecsajev* (1847–1882) aktív szerepet játszott a diákkövetelések radikalizálódásában, ezért 1869 januárjában rövid időre letartóztatták, majd ezt követően külföldre távozott. Genfben megszerezte az anarchizmus híres főideológusa, Bakunyin (1814–1876) és Ogarjov támogatását. Oroszországba visszatérve hozzálátott egy szigorúan centralizált forradalmi társaság, a *Népi leszámolás* megszervezéséhez, aminek során önma-

gát egy nem létező szervezet, a *Világforradalmi unió* oroszországi képviselőjének adta ki. A társaság létrehozását 1869 április–májusában egy röplapkampánnyal támogatták meg, amelynek során országszerte körülbelül kéttucatnyi röpiratot terjesztettek. Ezek között különleges helyet foglalt el Nyecsajev 1869-ben írt, *A forradalmár katekézise* című munkája, amelyre jelentős hatást gyakorolt a szerző harcostársa, *Pjotr Tkacsov* (1844–1886) és természetesen Bakunyin is.

Nyecsajev a *Katekézisben* a forradalmárt olyan „megszállott” emberként írta le, aki „megszakított minden kapcsolatot a polgári renddel és az egész művelt világgal, e világ általánosan elismert törvényeivel, szokásaival, erkölcsével és hagyományaival. Kérhetetlen ellensége a világnak, és csakis azért él benne továbbra is, hogy annál biztosabban lerombolhassa”. Tevékenységében csak a hideg számítás vezérelheti, és nem szabad, hogy a társadalmi erkölcsök megszokott normái vezessék, hanem csakis a forradalom érdekei. Egy új, forradalmi morálnak kell meghatároznia a forradalmár viszonyát nemcsak a társadalomhoz, de saját társaihoz is. „A forradalmár csak olyan ember iránt érezhet barátságot és gyengédséget – olvasható a dokumentumban –, aki ugyanolyan forradalmi cselekedeteket követett el, mint ő maga. Az ilyen bajtárs iránti barátság, odaadásnak és más kötelezettségnek a fokát csakis a mindent leromboló forradalom gyakorlati megvalósításában kimutatott hasznossága szabja meg. (...) Amikor az egyik bajtárs veszélyben van, annak eldöntésekor, hogy meg kell-e menteni vagy sem, a forradalmár semmilyen személyes érzelmet nem vehet számításba, egyes-egyedül a forradalmi ügy érdekét kell szem előtt tartania. Következésképpen mérlegelnie kell egyfelől a bajtárs által szolgáltatott hasznosság fokát, másfelől a megmentéséhez szük-

séges forradalmi erők mennyiségét, hogy lássa, melyik esik nagyobb súllyal a latba”.

Az úgynevezett „művelt világ” a forradalmár számára csakis a rombolás tárgyát jelentheti. Nyecsajev „az egész undorító társadalom” tagjait eltérően kezelendő kategóriákra osztotta fel. E szerint a forradalom érdekeitől függően egyeseket mielőbb meg kell semmisíteni, míg másoknak ideiglenesen meg lehet kegyelmezni, hogy „egy sereg szörnyű cselekedettel elkerülhetetlen lázadásba sodorják a népet”. Egyeseket zsarolni kell, „különböző forradalmi vállalkozások céljából” kihasználni, illetve „gyakorlati és veszedelmes akciókba” bevonni őket, „amelyek eredményeképpen a többségük nyomtalanul el fog tűnni, de néhányukból valódi forradalmár lesz”. Ezek a forradalmárok számára kidolgozott viselkedési normák a szerző elképzelései szerint azt a célt szolgálták, hogy elősegítsék a „nép számára megváltó” forradalmat, amely „tetőtől talpig szétrombol minden államiságot, és kiirtja Oroszország összes állami hagyományát, rendjét és osztályát”.

Az állami rend teljes elpusztításának eszméjét némileg konkretizálta az a Genfben megjelent cikk, amelyet egyes feltételezések szerint Bakunyin és Nyecsajev közösen írt, és amelyet a „valóban népi ifjúságnak” címeztek. A szerzők gyakorlati, a jó ügy szolgálatában álló embereknek állították be magukat, akik „határozottan elutasítják a jövőbeli életfeltételek kidolgozását”, így „csak és kizárólag a fennálló társadalmi rend lerombolását vállalják magukra”. „Az alkotás, a teremtés nem a mi dolgunk – írták –, hanem másoké, az utánunk jövőké”. A romboláshoz el kell távolítani minden olyan személyt, aki gátolhatja a felkelés sikerét. Feladatul tűzték ki „a cár kiirtását egész családjával, minden rokonával és egész házanépével együtt”. A forradalmároknak meg kell óvniuk a cár életét a „népítélet”, vagyis

az ünnepélyes keretek között végrehajtandó, gyötrelmes kivégzés napjáig, amely az egész felszabadító, egyszerű nép színe előtt, az állam romjain fog történni”. Addig is azt javasolták, hogy a „felsőbb kormánytiszségeket betöltő személyeket” kell megsemmisíteni. A birtokosoktól el kell venni „gazdasági erejüket és anyagi eszközeiket”, továbbá hallgatásra kell ítélni a kormánypárti publicistákat és literátorokat („akár a nyelvüktől való megfosztásuk révén”). A felkelés kezdetéig tervezték „kiirtani az államkincstár fosztogatóinak, a cár aljas talpnyalóinak, a nép elnyomóinak egész hordáját”, a III. ügyosztály (a hírhedt cári politikai rendőrség) és a rendőrség tagjait pedig „a leggyötrelmesebb módon, az elsőők között kell kivégezni”. A cikk szerzői szerint így „lehet és kell megteremteni a kedvező feltételeket az államiság és a rendiség elleni mielőbbi, össznépi felkeléshez”.

Bár Nyecsajev szükségtelennek, sőt károsnak tartott a jövőbeli társadalom jellegéről szóló mindenfajta teoretizálást, maga is szentelt egy rövid cikket ennek a kérdésnek, *A jövőbeni társadalmi berendezkedés fő alapjai* címmel. Az írásban abból indult ki, hogy az emberiség jóléte érdekében el kell pusztítani a társadalmi viszonyok négy, már kialakult, de az emberi természettől idegen formáját: a tőkét, az államot, a családot és a vallást. Az új rendnek a társadalmi munkán és vagyonközösségen kell alapulnia. A gyakorlatban, írta Nyecsajev, „az élet gyökeres és teljes megújítása egyedül azáltal lehetséges, ha a Bizottságunk kezében lévő minden eszközünket és forrásunkat a társadalom létezésére összpontosítjuk, és mindenki számára kötelezővé tesszük a fizikai munkát”. A fennálló rend megdöntése után a Bizottság megvalósítja az általános kollektivizálást, és kihirdeti a szövetkezetek létrehozását, amelyekhez bizonyos határidőig az ország minden lakosának csatlakoznia kell. Minden olyan személy, aki „nyomós ok nélkül

nem csatlakozik valamelyik szövetkezethez, a fennmaradáshoz szükséges anyagi források nélkül marad. Minden út bezárul előtte, így egyetlen kiút marad a számára: a munka vagy a halál”.

A társadalmi munka és a társadalmi intézmények irányítását helyi hivatalok kezébe kell adni, amelyek munkatársai az adott helyiség szövetkezetének választott tagjai közül kerülnek ki. A társadalom tagjai közötti viszonyokat teljesen új fundamentumokra kell építeni. „Minden olyan ügy és viszony alapjául, amelynek nem az egész társadalom szempontjából van jelentősége, a kölcsönös megállapodásnak és a választott személy iránti bizalomnak kell szolgálnia. Megszűnik minden lehetséges garancia, így a rendőri és a bírósági is. A személyek vagy csoportok között semmilyen szerződést vagy kötelezettséget nem ismerünk el. A nemek közötti viszonyok teljesen szabadok. Kölcsönös megegyezés mellett egy férfi és egy nő együtt élhet, majd elválhat, ha a különélést kényelmesebbnek találják. A gyerekeket (...) a társadalom neveli”. Nyecsajev teljesen biztos volt abban, hogy „az emberek gazdasági életfeltételeinek és társadalmi viszonyainak megváltozásával” radikálisan átalakul majd a világképük is, és „csak a jelenlegi, züllött privilégiumok által teljesen megrontott, rothadt elemek (...), az erkölcsi szempontból velejükig romlott személyek fognak elpusztulni a forradalom napjaiban, akiknek létezése nem összeegyeztethető a megújult élettel”.

Nyecsajev forradalmi tevékenységének záróakkordját egy igen nagy port kavart (Dosztojevskij *Ördögök* című regényét is ihlető) botrány adta meg. 1869 novemberében konfliktusba keveredett szervezetének egyik tagjával, egy Ivanov nevű diákkal. Mivel nem tudta elviselni a „belső ellenzék” létét, elvbarátaival együtt Moszkva egyik parkjában „likvidálták” Ivanovot. A rendőrség gyorsan felgöngyöltette a szálakat, amelyek rögtön elvezették a szerve-

zethez. Nyecsajev külföldre menekült, de bűnözőként kiadták az orosz hatóságoknak, majd 1873-ban Ivanov meggyilkolásáért 20 év kényszermunkára ítélték. II. Sándor parancsára a Péter-Pál erőd egyik magánzárkájába zárták, ahol 9 évvel később meghalt.

Eleinte úgy tűnt, hogy Nyecsajev módszerei elriasztják potenciális követőit, és ideiglenesen így is történt, hiszen az 1870-es évek elején kibontakozó narodnyik mozgalom (az elnevezés az orosz „narod” – „nép” szóból származik) már egészen más utakat keresett. A mozgalomnak markáns morális színezete volt: tagjai sorába nagyrészt diákok (köztük gimnazisták is) tartoztak, akik magukat a nép „adósainak” tekintették, és morális kötelességüknek tartották, hogy minden lehetséges módon elősegítsék a nép felemelkedését. Ezért – ahogy fogalmaztak – a „nép közé” mentek, arra törekedve, hogy megmagyarázzák az embereknek nyomorúságos helyzetük mibenlétét és okait, megnevezzék a bűnösöket, és a forradalom kirobbantása céljából mozgósítsák a parasztságot. A mozgalom egyik ihletője *Pjotr Lavrov* (1823–1900) filozófus és publicista volt. Az 1860-as évek végén, száműzetésben írta *Történelmi leveleit*, amelyekben azt a gondolatot fogalmazta meg, hogy „akármilyen kis mértékben fejlődik is az emberiség, ami van, az kizárólag a kritikusan gondolkodó személyeknek köszönhető; nélkülük a fejlődés nyilvánvalóan lehetetlen”. Ennek a művelt kisebbségnek a megjelenése és létezése azonban csakis azon az áron vált lehetségessé, hogy „a többség rab-bá vált”, „életek milliárdjai, véróceán, emberhez méltatlan szenvedések és nemzedékek kilátástalan munkája árán”. Ezért Lavrov úgy vélekedett, hogy a „fejlett emberek”, az orosz értelmiség erkölcsi kötelessége „levenni a saját válláról a fejlődés véres áráért viselt felelősséget”, valamint „méréskelni a rosszat a jelenben és a jövőben”.

Később, az 1873-ban Svájcban megalapított *Vperjod*

(Előre) című folyóiratban Lavrov már arról próbálta meggyőzni az orosz fiatalokat, hogy a nép még nem áll készen a forradalomra. A felkelés mesterséges kiobbantására irányuló kísérlet csak újabb szenvedéseket okozhat, mivel a forradalmak „lényege nem a személyes akarat, így nem is egy kis csoport tevékenységének, hanem bonyolult történelmi folyamatoknak a terméke”. Ezért a fiataloknak a *nép közé* kell járniuk, hogy segítsenek az embereknek, elmagyarázzák nekik „valódi szükségleteiket és ezek kielégítésének legjobb eszközeit”, ily módon pedig „előkészítsék a népi forradalom sikerét, ha majd a történelmi események és a kormány intézkedései hatására ki fog törni”.

Lavrov „propagandistáknak” nevezett követői mellett azonban az 1870-es években, a narodnyik mozgalmon belül kialakult az anarchista irányzat is, amely lényegében reaktiválta Nyecsajev módszereinek addig háttérbe szorult radikalizmusát. Az anarchisták Bakunyin eszméit tették magukévá, amelyeket a szerző híres, *Államiság és anarchia* című könyvének (1873) „A” mellékletében fejtett ki az orosz olvasóknak. Bakunyin nem értett egyet Lavrov arra vonatkozó felhívásával, hogy a népet tanítani kell, majd lázadásra buzdítani. Ezzel szemben azt állította, a tudomány erőtlen ahhoz, hogy megjósolja a jövőbeli társadalmi élet formáit, ehelyett csupán a fennálló struktúrák kritikájából következő negatív feltételekre képes rámutatni. A tudomány eljutott az „örökletes magántulajdon tagadásáig, következésképpen a kollektív tulajdonnak mint az eljövendő társadalmi berendezkedés szükségszerű feltételének elvont, hogy úgy mondjuk, *tagadó* állításáig. Ugyan ezen az úton jutott el odáig, hogy az államnak még a gondolatát is tagadja, (...) amiből egyenesen következett az ellentétes és éppen ezért tagadó állítás, az anarchia, vagyis az a gondolat, hogy a közösséget alkotó egységek vagy részek önállóan és szabadon szerveződjenek meg és lépje-

nek szabad föderációra egymással, mégpedig alulról felfelé...”. Ennek következtében a népet nincs mire tanítani, sőt nem is szabad neki semmiféle eszményt adni, mert azt a népnek magának kell kidolgoznia.

Az orosz nép rendelkezik egy ilyen eszménnyel, amely Bakunyin szerint teljes mértékben egybeesik a tudomány fentebb említett negatív következtetéseivel. Ennek az eszménynek az első és legfontosabb vonása „az az össznépi meggyőződés, hogy a föld, az egész föld a népé. (...) A másik, éppily fontos vonás, hogy a föld használati joga nem egy személyt illet, hanem az egész obscsinát, amely a földet meghatározott időre felosztja az egyes személyek között. A két megelőzővel egyenlő fontosságú harmadik vonás a kvázi-abszolút autonómia, a faluközösségi öngazgatás, és ennek következtében a faluközösségnek az állammal szemben tanúsított, határozottan ellenséges viszonya”.

A népi eszmény megvalósításának útjában álló fő akadályként Bakunyin a patriarkalizmust jelölte meg, amely ellen csak olyan „zsványok” léptek fel, mint Pugacsov vagy Sztenyka Razin, „az első forradalmárok Oroszországban”. Ebből kiindulva a forradalmi fiatalság fő feladatát a patriarkalizmus elleni harcban látta, továbbá abban, hogy az egymástól elszigetelt faluközösségek között kapcsolatot kell teremteni „a népvédelem megszervezése” érdekében. Arra hívta fel a fiatalokat, hogy „összeköttetés kell létesíteni valamennyi falu, járás és lehetőség szerint minden terület legjobb parasztjai, az orosz paraszti világ leghaladóbb emberei, természetes forradalmárai között, s ahol lehetséges, ugyanilyen élő kapcsolatot kell létrehozni a gyári munkások és a parasztság között”. A Bakunyin által javasolt „lázadás útja” tehát az általános népfelkelést közvetlenül előkészítő forradalmi propagandát jelentette.

Sajátos programmal állt elő az 1870-es években az orosz

„jakobinizmus” teoretikusa, Pjotr Tkacsov, aki az 1868–1869-es diákmozgalomban Nyecsajev harcostársa és elvbárátja volt. Lavrovtól és Bakunyintól eltérően nem értett egyet azzal, hogy a forradalom „a többség által felismert szükségletek megvalósítása a társadalmi életben”. Ő úgy vélte, ha a tömeg felismeri szükségleteit, nincs is szüksége forradalomra, már amennyiben ez alatt erőszakos fordulatot értünk, mivel a többség fokozatosan, apró lépésenként, azaz a forradalom helyett a békés fejlődés útjára lépve is el tudja érni céljait. Mivel a forradalom „éppen abból a szempontból tér el a békés fejlődéstől, hogy az elsőt a kisebbség, a másodikat a többség hajtja végre, (...) erőszakos forradalom csak akkor következhet be, ha a kisebbség nem akar várni arra, hogy a többség maga ismerje fel szükségleteit, és elhatározza, hogy mintegy ráerőlteti ezt a felismerést a többségre...”.

A valódi forradalmat „csináló” nép nem állhat civilizált emberekből, hiszen „ez féktelen őserő, amely mindent elpusztít és megsemmisít, ami az útjába kerül, mindig ösztönösen és mindenfajta tudatosság nélkül működik”. Tkacsov nézetrendszerének fontos sajátossága volt, hogy elutasította a további várakozást, mivel úgy vélte, az idő előrehaladása azzal fenyeget, hogy időközben szétesik a jövő társadalmának alapja, az obszcina, és helyére előbbutóbb betolakodik a létrejövő gyáripár. Türelmetlenségét így indokolta: „Jelen pillanatban már nálunk is minden feltétel megvan egyrészt ahhoz, hogy a földdel rendelkező parasztságból és farmerekből igen erős konzervatív osztály jöjjön létre, másrészt pedig ahhoz, hogy megjelenjék egy pénzügyi, kereskedelmi, ipari, kapitalista burzsoázia. Mielőtt pedig ezek az osztályok kialakulnak és megerősödnek, (...) az erőszakos fordulat esélye egyre problematikusabbá válik. Ezért nem tudunk várni. (...) Most, vagy csak az igen távoli jövőben – sőt, talán soha. Ma kedvezőek

a körülmények, de tíz-húsz év múlva már minden ellenünk fog dolgozni”.

Tkacsov tervezete tehát Oroszország sajátos fejlődéséből indult ki, amely a narodnyikok felfogásában a cári hatalom talajtalanságát, gyökértelenségét és a paraszti obszcinák létezését jelentette. A tervezet szempontjából a legtöbbet az ártott volna, ha a cári hatalom elmozdul az „alkotmányos-mérsékelt”, „körültekingő-józan” állam irányába, illetve ha ennek az államnak kiépül a társadalmi bázisa a földtulajdonosok és kapitalista vállalkozók köréből. A program maga, amelyet Tkacsov 1875-ben, Genfben fejtett ki a *Nabat* (Riadó) című folyóiratban, olyan forradalmat irányozott elő, amelyet „az erőszakos fordulat legcélszerűbb eszköze”, az államellenes összeesküvés útján valószínűsít meg. Tkacsov az anarchiát a jövő ideáljaként festette le, és úgy vélte, hogy ezen eszmény eléréséhez először is „el kell pusztítani minden olyan intézményt, amely egyenlőtlenséget, ellenségességet, irigységet, versengést szül az emberek között, majd olyan intézmények alapját kell létrehozni, amelyek az előzőek ellentétéhez járulnak hozzá. Másrészt meg kell változtatni, át kell nevelni magát az emberi természetet is”. Ezt „csak értelmileg és erkölcsileg fejlett emberek”, azaz a forradalmárok, a hatalmat birtokló kisebbség tudja megtenni. A forradalom közvetlen célja tehát a hatalom megszerzése és egy forradalmi, központosított állam létrehozása, amely egyrészt erőszakkal lép fel a társadalom reakciós és konzervatív elemeivel szemben, másrészt új társadalmi berendezkedést hoz létre. Nem érdemes csodálkozni azon, hogy Tkacsov ezen feladatok megoldására egyedül a központosított hatalmat birtokló forradalmi szervezetet tartotta alkalmasnak. „Csak egy ilyen szervezet létrejöttével – vont le a következtetést – kerülnek a hatalmat megszerző forradalmárok abba a helyzetbe, hogy megvédhessék a forradalmat az

ellenséges pártokkal, intrikusokkal, politikai karrieristákkal szemben; egyedül ez teszi számukra lehetővé a társadalom konzervatív és reakciós elemeinek az elnyomását, kizárólag egy ilyen szervezet felelhet meg a harc követelményeinek”.

Ami pedig Bakunyin eszméit illeti: az orosz fiatalok fogékonyan bizonyultak rájuk. A „nép közé járás” mozgalma 1874 tavaszán kezdődött meg, és főként egyetemisták, illetve középiskolás diákok, átlagéletkoruk szerint 22–23 éves fiatal emberek vettek részt benne. Gyorsan kiderült azonban, hogy a parasztok tartottak a városi agitátoroktól, és nem ritkán ők maguk adták őket rendőrkezésre. Összesen mintegy 1600 embert tartoztattak le, akik sorai között korántsem csak a mozgalom aktív résztvevői voltak megtalálhatóak. 1874 végére a „nép közé járás” bukása nyilvánvalóvá vált. A mozgalom nem hozott konkrét, érzékelhető eredményeket, és az arra vonatkozó remények is túlzónak bizonyultak, hogy a parasztság készen áll a lázadásra, illetve hogy aktív fellépésének megszervezése már akkor sikerrel járhat. 1877–1878-ban ráadásul a mozgalom résztvevői is bíróság elé kerültek. Az orosz társadalom figyelmének középpontjába kerülő két nagy per, a *193-ak* és az *ötvenek pere* lényegében lezárta a narodnyik mozgalom első szakaszát.

A narodnyikok a kudarcok okainak értékelése után visszatértek ahhoz az elképzeléshez, hogy egy központosított, jól „konspirált” pártot kell létrehozni, mivel nem láttak más lehetőséget arra, hogy a kormány erőszakos intézkedéseivel szemben hatékony ellenállást tudjanak kifejteni. Így született meg a forradalmi propagandista körököt egyesítő szervezet, a második *Zemlja i volja* (Föld és Szabadság), amely – bizonyos korlátok között – a fennálló rezsim elleni harcban kiegészítő eszközként már a politikai terror alkalmazását is engedélyezte. A nép körében folytatott

propagandatevékenység tartós sikertelensége azonban egyre inkább a terror előtérbe kerüléséhez vezetett. 1879 augusztusában a *Föld és Szabadságon* belüli szakadás következtében létrejött a terror híveit egyesítő *Narodnaja volja* (*Népakarat*), illetve annak legfelső vezetése, a Végrehajtó Bizottság. 1878. január 24-én a mozgalom egyik tagja, *Vera Zaszulics* (1849–1919) merényletet hajtott végre a pétervári rendőrfőparancsnok, Trepov ellen, aki súlyos testi fenyegetésre ítélt egy letartóztatott forradalmárt, Bogoljubovot. Ugyanezen év augusztus 4-én Pétervárott *Szergej Kravcsinszkij* (1851–1895) fényes nappal leszúrta a csendőrfőparancsnokot, Mezenecvet. Szaporodtak a hivatalnokok és rendőrségi ügynökök elleni merényletek, és egyre gyakoribbá vált a rendőrséggel szembeni fegyveres ellenállás. A forradalmi terror lett a cári rendszer elleni harc fő eszköze, amely fokozatosan kikerült a „racionális” kontroll alól, és saját logikája szerint fejlődött tovább. A terroristák fő célpontja természetesen a „gonosz fő megtestesítőjének” tartott II. Sándor volt. Néhány sikertelen merénylet után, 1880. február 5-én Sztjepan Halturinnak sikerült bombát robbantania a Téli Palotában. A véletlennek köszönhetően a cár ezúttal is sérülések nélkül úszta meg a merényletet, azonban a palotát őrző és kiszolgáló személyzetből tízen meghaltak, 33-an pedig megsérültek. A következő, 1881. március 1-jén végrehajtott merénylet aztán végül elérte célját: egy narodnyik terrorista bombája végzett II. Sándorral.

A politikai terrorizmus ideológiája fokozatosan formálódott. A terror elsődleges igazolása mindig is az „önvédelemre” és az „igazságos bosszú” szükségességére való hivatkozás volt. „A politikai gyilkosság mindenekelőtt a bosszú aktusa. A forradalmi szervezet csak akkor nézhet nyíltan ellenségei szemébe, ha bosszút áll elpusztított tagjaiért” – írta a Végrehajtó Bizottság egyik tagja, *Nyikolaj*

Morozov (1854–1946). A forradalmároknak nem voltak szövetségeik a nép körében, helyzetük lényegében kilátástalan volt. „Hallgat a sajtó – írta Mezencev meggyilkolása után Sztjepnyak-Kravcsinszkij –, és hallgat a társadalom. Minket, szocialistákat prédául dobtak oda a csendőrségnek. Bármit megtehetnek velünk. Mondja meg nekünk bármelyik becsületes, rendes ember: mégis mit tehetnénk?” Sztjepnyak-Kravcsinszkij mindjárt meg is válaszolta a saját maga által feltett kérdést: „Mi, akiket az orosz kormány a törvényen kívülre helyezett, mi, akik nélkülözünk minden, a társadalmi szövetség által biztosított garanciát, az emberi önvédelem felsőbb joga alapján magunk voltunk kénytelenek megvédeni emberi jogainkat...”.

A tézist lényeges gyakorlati szempontokkal egészítette ki a *Népakarat* Végrehajtó Bizottságának 1879 őszén kidolgozott programja. Ebben arról írtak, hogy a terrorista tevékenységnek a bosszú és az önvédelem mellett az a célja, „hogy állandó bizonyítékokat szolgáltatson: fel lehet venni a harcot a kormány ellen; ily módon fokozza a nép forradalmi hevületét, a sikerbe vetett hitét, hogy végül létrehozza a harchoz szükséges és arra alkalmas erőket”. A terror egyre növekvő szerepe a radikálisok terveiben együtt járt azzal, hogy bár folyamatosan a nép akaratára hivatkoztak, a program középpontjába már nem a népi forradalmat, hanem a szűk körű összeesküvést állították: „Tekintettel arra, hogy a nép elnyomott, és a kormány részleges megfélemezése útján igen sokáig visszatarthatja az általános forradalmi mozgalom kibontakozását, a pártnak magára kell vállalnia a fordulat kezdeményezését, nem szabad addig várnia, míg a nép képes lesz nélküle is cselekedni”. Maguk a narodnyikok is megértették ennek az ideológiai elmozdulásnak a jelentőségét, ami az események egyik aktív résztvevőjének visszaemlékezéseiből is jól érzékelhető. Vera Figner később úgy emlékezett vissza, hogy „a

forradalmi tevékenység súlypontjának áthelyezése a faluból a városba, a népi felkelés helyett a felső hatalom elleni összeesküvés előkészítése a hatalom megszerzése és a népnek történető átadása céljából, a forradalmi erők legszigorúbb centralizálása mint a siker nélkülözhetetlen feltétele a központosított ellenséggel való harcban – mindez valódi fordulatot hozott a kor forradalmi világába”.

A *Népakarat* tagjai azonban még messzebbre mentek a terror elméleti megalapozásában. Morozov már idézett, *A politikai gyilkosságok jelentősége* (1879) című cikkében „az egyik legjobb agitációs módszerként” írja le a címben szereplő „eszközt”. Szerinte a titkos társaság mint szerveződési forma mindig hatalmas erőt adott a szabadság híveinek; „Ha azonban a titkossághoz a politikai gyilkosság mint a harc rendszeres eszköze is társul, ezek az emberek igazán félelmetessé válnak ellenségeik szemében. (...) A politikai gyilkosság a forradalom megvalósítása a jelenben”. Morozov felismerte, hogy a terroristák erejét az adja, hogy az állam erőtlen egy láthatatlan ellenséggel szemben. „Nem tudni, honnan jelent meg a büntető kéz, amely, miután a kivégzést végrehajtotta, ismét eltűnik, oda, ahonnan jött, egy mindenki számára ismeretlen helyre. (...) Ellenségeinkkel szemben a politikai gyilkosság jelenti a legfélelmetesebb fegyvert, amelytől sem a rettegett hadsereg, sem a kémek légiói nem képesek megvédeni őket. (...) Ezért tartjuk a politikai gyilkosságot az önkényuralom elleni harc egyik fő eszközének”.

A terror, mint említettük, meglehetősen gyorsan kicsúszott a mozgalom vezetésének ellenőrzése alól, és önálló pályára került. Figner szavait idézve: a cár elleni merényletek „olyan hangulatot teremtettek, hogy ha akkor a Bizottság és az egész *Népakarat* lemondott volna romboló tevékenységéről, tüstént önkéntesek jelentek volna meg vagy valamilyen új szervezet, és az vállalta volna magára a

cár meggyilkolásának küldetését. Az újabb merényletek teljességgel elkerülhetetlenek voltak...”. A terv megvalósítása ugyanakkor a *Népakarat* végét is jelentette egyben. A cár meggyilkolása, amelyet a „forradalom egyik fő eszközének” tartottak, sokak reménye ellenére sem gyújtotta lángra a népfelkelést, és nem is készítette a kormányt engedményekre vagy reformintézkedésekre. Épp ellenkezőleg: az új cár trónra lépésével konzervatív fordulatot, valamint II. Sándor egész addigi reformpolitikájának revízióját idézte elő.

VII. A többpártrendszer kialakulása és csődje Oroszországban (1881–1917)

VII. 1. Oroszország a századfordulón

Oroszország „utolérő fejlődésének” stratégiai célja a 19–20. század fordulóján a lemaradás csökkentése volt az élenjáró európai országokhoz képest. Az 1880-as évektől 1913-ig az országban dinamikus gazdasági fejlődés volt megfigyelhető, amelyet egyedül az 1900 és 1903 közötti válság szakított meg, illetve az ezt követő ötéves recesszió lassított le. 1887 és 1913 között az ipari termelés 4,6-szorosára bővült, és Oroszország részesedése is növekedett valamelyest a világ ipari termelésén belül (ezzel párhuzamosan olyan országok részesedési aránya csökkent, mint Franciaország vagy Anglia). Az abszolút mutatók szerint így Oroszország ipari termelése szorosan megközelítette Franciaországét, és csökkent a lemaradása Angliához és Németországhoz képest is. A bakui olajipari körzet létrehozásával a világ első kőolajtermelő országa lett. Fontos, dinamizáló gazdasági tényezővé vált a vasútépítés, aminek következtében a vasútvonalak teljes hosszát tekintve Oroszország a korszak végére az USA után a második helyet foglalta el (1891 és 1916 között építették a világ leghosszabb, Oroszország európai részét a távol-keleti régióval összekötő Transzszibériai vasútvonalat).

Oroszország ipari fejlődésének képe azonban már egyáltalán nem annyira impozáns, ha az egy főre eső ipari termelést nézzük. Ebből a szempontból a lemaradás látványosabb volt, ezért e mutatókat tekintve az ország Olasz-

országgal és Spanyolországgal állt körülbelül egy szinten. Az egyik ok a lakosság számának szokatlanul gyors növekedése volt (éves szinten a lélekszám 1,68%-kal növekedett), amely meghaladta az ipari fejlődés tempóját. Nem kevésbé fontos, hogy Oroszország nagyon „fiatal” országnak számított: a lakosság 76,5%-a 50, 48%-a pedig 20 évnél fiatalabb volt. Ez többek között azt jelentette, hogy a munkaképes korú lakosság (20–59 év) csak a népesség 44,7%-át tette ki. Ennek következtében a munkaképes korú emberek és az eltartottak aránya Oroszországban rosszabb volt, mint bármely más európai országban, Bulgáriát kivéve.

Rendkívül bonyolult volt a népesség több mint háromnegyede számára megélhetést jelentő mezőgazdaság helyzete is. Az erőszakos iparosításon alapuló orosz gazdasági modellben („Vitte-féle iparosítás”) az agrárszektor problémáit szándékosan hátra sorolták, mivel megoldásuk hatalmas tőkebefektetést igényelt volna. Ezenkívül azt feltételezték, hogy egy biztos ipari bázis létrehozása a vidék modernizációját is megkönnyíti majd. Az általános gazdasági növekedés azonban még így is érintette a mezőgazdaságot. A gabonatermelés növekedésének tempója meghaladta a lakosság gyarapodását. Ebből a szempontból Oroszország az USA-val, Kanadával és Ausztráliával együtt a világon az első helyen állt. Fontos kiemelni, hogy Oroszország a századfordulón az egyik legjelentősebb mezőgazdasági exportőr volt: a gabonaexport az ország valutabevételeinek több mint 50%-át tette ki. Ám az is tagadhatatlan, hogy a kivitel időnként a belső szükséglet kárára valósult meg, mintegy az „inkább kevesebbet eszünk, de exportálunk” elve alapján.

A javuló statisztikai mutatók sem tudták elrejteni a létező, súlyos problémákat és a társadalmi feszültségek kiéleződését. A parasztgazdaságok krónikus földínséggel küszködtek, és rendkívül lassan, csak nagy nehézségek árán

tudták bevezetni a technikai újításokat, mivel a parasztok inkább hagyományos módon dolgoztak, mondván, „öreg-apáink is így dolgoztak”. Ilyen körülmények között, a demográfiai robbanás következtében kialakult agrár-túlnépesedés miatt egy-két időjárási szempontból kedvezőtlen, rossz termést hozó év képes volt felborítani a parasztgazdaságok törekeny egyensúlyát, és a falvakban jelentős mértékben fel tudta erősíteni a szociális feszültségeket: a parasztok azt követelték, hogy az egész földállományt, köztük a földbirtokosok tulajdonát is adják át nekik. A földért folytatott harc során a parasztok összeütközésbe kerültek a hatalommal, ami megingatta a cári rezsim iránti hűségüket: fokozta fogékonyságukat a forradalmi propagandára, és végeredményben aláásta azt a bázist, amelyre az önkényuralom támaszkodni próbált volna. Nem véletlen, hogy a 20. század első másfél évtizedében gyakorrivá váltak a parasztfelkelések, és a mezőgazdaságból élők elégedetlensége az egyik elsőszámú destabilizáló tényezővé vált.

Elsőrendűen fontos volt a gazdasági növekedés finanszírozhatóságának problémája. Az egymást követő pénzügyminiszterek (Nyikolaj Bunge, Ivan Visnyegradszkij, Szergej Vitte és Vlagyimir Kokovcov) tevékenységében folytonosság volt megfigyelhető a tekintetben, hogy mindannyian átgondolt intézkedésekkel próbálták csökkenteni, illetve felszámolni az államháztartási hiányt, és stabil nemzeti valuta létrehozására törekedtek. Vittének hosszú és alapos előkészítő intézkedéseket követően, az 1895–1897-es reformok után sikerült bevezetnie az aranyrubelt, amelyben a tiszta arany tartalma kétszer nagyobb volt, mint a korabeli német márkában, de feleannyi, mint az amerikai dollárban. Az aranyrubel értékállóságát a növekvő aranytartalékok, a gazdasági fejlődés, valamint az arany- és papírpénz meghatározott és kontrollált arányának szigorú

fenntartása biztosította. Az első világháború előtti években az állam bevételei végre meghaladták a kiadásokat. Az értékálló aranyrubel bevezetése megkönnyítette a külföldi tőke beáramlását és a kölcsönök megjelenését az ország gazdaságában, amelyet Vitte pénzügypolitikája elengedhetetlen elemének tartott. Az ő és Kokovcov következetes pénzügypolitikája oda vezetett, hogy az orosz-japán háború és az 1905-ös forradalom által okozott pénzügyi terhek ellenére Oroszország az egy főre eső államadósság tekintetében csak a 9. helyet foglalta el Európában, miközben az orosz kormány fokozatosan áttért az ország működtetésének belső forrásokból történő finanszírozására.

Az orosz kultúra „ezüstkornak” is nevezett virágzása ellenére viszont az elmaradottság egyértelmű jelei sem maradhattak rejtve. A 20. század elején csak a lakosság 21%-a (a városokban 45%, a falvakban csupán 17%) tudott írni és olvasni. Igaz, hogy ez a mutató fokozatos javuló tendenciát mutatott, a lemaradás azonban így is nagyon jelentős volt; az írástudatlanok 1000 főre jutó arányát tekintve Oroszországnál csak Romániában és Szerbiában volt rosszabb a helyzet, és az ország ennél is jobban lemaradt az átlagos európai mutatóktól. Az orosz vezetés felismerte az ebben rejlő veszélyeket, ezért az 1896 és 1910 közötti időszakban több oktatási intézményt alapítottak, mint korábban az egész orosz történelem folyamán, illetve jelentősen megnövelték a Közoktatási Minisztérium költségvetését. A műveltség azonban a jelentős fejlődés ellenére is rendkívül lassan terjedt a nép körében, és a lakosság továbbra is két, egymástól élesen elkülönülő részre szakadt: egy kis létszámú, magasan képzett elittel szemben olyan széles tömegek álltak, amelyek alig részesültek az oktatásból, művelődésből, és – részben emiatt is – a későbbiekben fogékonynak bizonyultak a könnyen érthető, demagóg jelszavakra, valamint a komplex, súlyos társadal-

mi és politikai problémák „egyszerű”, radikális megoldásának ígéretére.

Persze a számok önmagukban ritkán adnak egyértelmű és teljes képet, hiszen tudjuk, hogy különböző, akár egymásnak homlokegyenest ellentmondó állítások bizonyítására is felhasználhatóak. Jelen esetben is, míg az abszolút számok Oroszország impozáns fejlődését illusztrálják, az egy főre vetített adatok sokkal inkább az ország elmaradottságára mutatnak rá. Az Európát utolérni igyekvő modernizáció sikerein és kudarcain töprengve érdemes figyelmünket a mélyebb tendenciákra, a megfigyelt jelenségek általános irányára fordítanunk. Aligha tagadható, hogy az 1880-as évektől kezdve Oroszország gazdasági és kulturális fejlődése rövid idő alatt észrevehetően felgyorsult. A 20. század elején a fejlett európai országokhoz képest lemaradása lényegesen csökkent (bár továbbra is jelentős maradt), és a kétségtelenül komoly problémákat nem a zsákutcás fejlődés, hanem a modernizálódással, a kapitalizmusra való gyors áttéréssel járó hatalmas nehézségek idézték elő. A rendkívül változatos természeti adottságokkal rendelkező, majdnem 180 milliós népességű ország egyes régiói eltérő fejlettségi szinten álltak, nemzeti és társadalmi összetétele is rendkívül sokféle volt, miközben politikai rendszere tekintélyelvű, mezőgazdasága elavult volt, és általános tőke- és szakemberhiánnyal küzdött. Oroszország hatalmas erőfeszítések árán kereste helyét a kapitalista világban. A 20. század elejére egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a mereven központi irányítású, a magánkezdeményezéseket, vállalkozásokat gátló „állami, bürokratikus modernizáció” nagyjából kimerítette potenciálját. A fejlődési modell megváltoztatásához a társadalmi erők bevonására, politikai és társadalmi kompromisszumokra lett volna szükség. Ebben a helyzetben meghatározó jelentősége volt annak, hogy az ország vezetése,

a különböző politikai elitcsoportok és az ellenzéki mozgalmak képviselői hogyan kezelték a problémákat: bölcsek és előrelátóak, vagy inkább önzők és rövidlátóak voltak-e.

A 36 éves III. Sándor trónra lépését követően hamar szertefoszlottak a reformok folytatásához, az autokrata rendszer bármiféle megváltoztatásához fűzött remények. 1881. április 29-én cári kiáltványt jelent meg arról, hogy az új cár az autokrata hatalmat „a nép javára” határozottan „meg akarja erősíteni és őrizni”. A manifesztumot a „liberálisnak” tekinthető állami vezetők, köztük Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg és Lorisz-Melikov lemondása követte. III. Sándor nem kívánt engedményeket tenni a társadalomnak, és visszatért az ellenzéki törekvések erőszakos elnyomásához. 1881. augusztus 14-én kiadták a *Rendelkezés az államrend és a köznyugalom fenntartására* címet viselő rendeletet, amelynek hatályba lépését követően az Orosz Birodalom bármely körzetében be lehetett vezetni a „fokozott védelem” állapotát. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kormányzók és városvezetők jogot kaptak arra, hogy betiltsanak minden gyűlést, házkutatásokat tartsanak, a polgárokkal szemben egytől öt évig tartó úgynevezett „adminisztratív száműzetést” alkalmazzanak, bizonyos, főként politikai jellegű ügyeket a hadbíróságoknak adjanak át stb. Az eredetileg ideiglenes intézkedésnek szánt rendeletet folyamatosan meghosszabbították, így végül gyakorlatilag 1917-ig érvényben maradt. Az új kurzus nem egyszerűen konzervatív fordulatot, hanem a mindenfajta progresszív útkeresést szigorúan elnyomó ultrakonzervatív politikára történő áttérést jelentett, amelynek irányvonalát az előző uralkodó reformpolitikájának gyökeres revíziója határozta meg. Maklakov, a későbbi kadet párt majdani vezetője úgy látta, „Oroszország tragédiája az volt, hogy az autokrata hatalom nemcsak a forradalommal vette fel a harcot, amely minden államhatalom köte-

lessége, nem is az alkotmány ellen küzdött, amelyet akkor senki nem követelt nyíltan, hanem a '60-as évek nagy reformjainak szellemisége ellen, amelyek később fájdalommentesen és biztosan alkotmányhoz vezethettek volna". A fő csapást a közelmúltban létrehozott, az erős állami ellenőrzés rendszerébe nyilvánvalóan nem illeszkedő intézményekre mérték: az egyetemi autonómiára, a zemsztvo-önkormányzatok önállóságára és az új bíróságokra. Ezek az intézkedések azonban már csak részleges sikert hozhattak, és az ellenzéki erőket egyáltalán nem törték meg, csak „halkabbá” tették azokat.

VII. 2. Az utolsó küzdelmek az autokráciáért

A cári rendszer utolsó évtizedében tehát az orosz konzervativizmus, pontosabban ultrakonzervativizmus" alapja maga az állami politika és ideológia volt. Az autokrata ideológia ebben az időszakban nem tett szert új vonásokra, vagyis továbbra is a korábban részben már ismertetett, hagyományos alapokon nyugodott. Fontos jellemzője volt mindenekelőtt a cári hatalom isteni eredetének eszméje. A cárt Isten felkentjének tekintették, aki az Úr kegyelméből kormányoz, ezért egyedül neki tartozik elszámolással. Ezt az eszmét a sajtóban is propagálták: 1882-ben például Katkov szerkesztette *Moszkovszkije vedomosztyiban* az alábbiakat lehetett olvasni: „Az orosz cár Európa minden uralkodójától különbözik, hiszen ő nemcsak országa uralkodója és népe vezére. Isten azzal a feladattal bízta meg, hogy a pravoszláv egyház őrzője legyen. Az orosz cár nemcsak elődeinek örököse, hanem a császárok utóda is". Ebben a felfogásban a hatalomgyakorlás Isten szolgálatát jelenti, „súlyos, fáradságos, hősies tettet". A cárt e szolgálat elvégzésében senki és semmi nem korlátozhatja, mivel ez

annak a felelősségnek a semmibe vételét jelentené, amellyel Istennek tartozik.

Az autokráciának erről a felfogásáról az ultrakonzervatívok úgy tartották, hogy megfelel a nép vallásos elképzeléseinek, ezért minden lehetséges módon azt hangsúlyozták, hogy az autokrácia mélyen a néptömegek tudatában gyökerezik. Az autokrácia megingathatatlanságáról szóló manifesztum megjelenését követő napon Katkov a következőket írta: „A nemzeti érzület úgy várta ezeket a szavakat, akár a mennyei mannát. A megváltásunk van ebben a manifesztumban: visszaadja az orosz népnek autokrata uralkodóját, a cárt”. A korábbiakhoz hasonlóan népszerűsítették ekkoriban Karamzinnak azon véleményét, hogy az egyeduralmat maga az autokrata uralkodó sem képes megváltoztatni, mert ez a változás érthetetlen lenne a nép számára. A cári rendszer társadalmi bázisát ennek következtében a nemesség mellett mindenekelőtt az obscsinákban élő, a nemesség gyámsága alatt álló parasztokban látták. E koncepcióban kulcsszerep jutott a nemességnek, amelynek képviselőjét a zemsztvókban a kormány által bizonytalansági tényezőnek tekintett, „sötét tömegek” rovasára akarták megerősíteni.

Maga III. Sándor még a gondolatát is elutasította annak, hogy Oroszországban bármiféle, alkotmányra emlékeztető újítást vezessenek be, vagy hogy – amint ő maga fogalmazott – „az orosz cár valamilyen marhákra esküdjön fel”. Az alkotmányosságot a nyugati fejlődés káros vadhajtatásának tekintette: „Mélyen meg vagyok győződve a választott képviselői rendszer helytelenségéről, és képtelenségnek tartom, hogy abban a formában engedjem be Oroszországba, amelyben egész Európában létezik”. III. Sándor ideológusai kitartóan hangsúlyozták az Oroszország és Nyugat-Európa közötti különbségeket, és kidolgozták a különutas fejlődés programját. Ez azon az elven alapult,

hogy az államnak szinte korlátlan hatalma megőrzése mellett ösztönöznie kell a nemzeti ipart, és meg kell erősítenie az obscsinák rendszerét.

Az ultrakonzervativizmus szemszögéből elmélkedett Oroszország sajátosságairól a Szent Szinódus befolyásos főügyésze, III. Sándor és II. Miklós nevelője, *Konsztantyin Pobedonoszcev* (1827–1907) is. Már 1881. március 8-án, az Államtanács fordulópontot jelentő ülésén elmondott beszédében világosan kifejtette nézeteit az orosz „népi autokrácia” lényegéről: „Oroszország mindig is az autokráciának, a nép és a cár közötti korlátlan, kölcsönös bizalomnak és szoros kapcsolatnak köszönhetően volt erős. (...) A zemsztvo úgynevezett képviselői csak elválasztják a cárt a néptől. Eközben a kormánynak gondoskodnia kell a népről, fel kell ismernie valódi szükségleteit, segítenie kell abban, hogy megbirkózzék gyakran kilátástalan szegénységével. Ezek az új hatalom valódi feladatai”.

Pobedonoszcev gyakorlatilag ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg II. Miklósnak trónra lépésekor, akit arról próbált meggyőzni, hogy az autokrata hatalom „nemcsak a belső nyugalom záloga, de a nemzeti egység és az állam politikai hatalmának lényeges feltétele”. A képviselői rendszert Pobedonoszcev „korunk nagy hazugságának” nevezte, amelyet az értelmiség Nyugat-Európából importált Oroszországba. A hazugság lényegét abban látta, hogy a képviselői rendszer gyakorlata – mint kifejtette – önnön elméletének mond ellent: a népképviselőket nem a választók véleménye vezérli, hanem kizárólag saját számításai. A felelős miniszterek valójában nem viselnek semmiféle felelősséget; a közj helyét a képviselők egoizmusa, a többség hatalmát pedig néhány pártvezető egyéni önkénye foglalja el. Pobedonoszcev számára különösen egy soknemzetiségű államban tűnt károsnak a parlamentarizmus, ahol – vélekedett – az egyes nemzetiségek arra használják

fel a parlamentet, hogy feszültségeket keltsenek a különböző népcsoportok között. A politikus a fentiek alapján az alábbi következtetést vonta el: „Az isteni gondviselés óvta meg soknemzetiségű Oroszországunkat az ilyen veszedelmektől. Belegondolni is szörnyű, mi jönne létre nálunk, ha a sors az oroszországi parlament végzetes adományában részesítene bennünket!”.

Az autokrata hatalom mélyebb elméleti megalapozására törekedett a konzervatív nézetekre áttért, „bűnbánó forradalmi narodnyik”, *Lev Tyihomorov* (1852–1923). Tyihomorov azt hangoztatta, hogy egy személy állami hatalmának elismerése csakis azon meggyőződés fennállása esetén lehetséges, hogy „az adott egyénben, a cárban bizonyos magasabb, emberfeletti erő munkál, és a nép engedelmessé akar neki; különben egyszerűen csak kénytelen lesz engedelmessé válni neki”. Az ilyen meggyőződés pedig egyedül vallási alapon alakulhat ki, épp ezért a szakrális tartalmat nélkülöző hatalom legfeljebb csak diktatúra lehet. Ha a legfelső akarat nem hordoz erkölcsi ideált, akkor az egy személyre korlátozódó hatalom despotikussá válik, és legitim uralom helyett egyszerűen csak egy „legyőzhetetlen erőnek” való engedelmességről beszélhetünk. Tyihomorov elmélete szerint a pravoszlávia képes összekapcsolni a hatalom szakralitását az erkölcsi ideálra való törekvéssel, amely a cár és a nép közös eszménye, és ennek következtében érzelmileg és legmélyebb erkölcsiségében köti össze az uralkodót alattvalóival. Mint írja, „A viszonylagos (politikai és társadalmi) világ alárendelése az abszolút (vallási) világnak az orosz népet politikai ideálok keresésére ösztönzi, nem máshol, mint Isten oltalma alatt. A nép az eszményeket Isten akaratában keresi, és ahogy a cár is csak Istentől kaphatja hatalmát, a nép is csak Istentől való hatalmat fogad el maga fölött. Ez a hozzáállás természetes módon készíti a népet arra, hogy a hatalom egy személy-

ben megtestesülő képviselőjét, vagyis nem mást, mint az autokrata uralkodót keresse, aki alárendeli magát Isten akaratának”. A politikai viszonyokat az erkölcsieknek kell alávetni, ezért az orosz nép nem hisz abban, hogy „lehetőséges lenne jogi normák segítségével, igazságosan megszervezni a társadalmi-politikai életet”. A nép az írott szót, a formalizált törvényt alkalmatlannak tartja arra, hogy az igazság legfelső szintű kifejezője legyen; az ilyen igazság egyetlen valódi kifejeződését a cárban látja.

Az autokrácia eszméjét azonban, folytatódik Tyihomov eszmefuttatása, elsőként a 17. század második felében dúló vallásháború torzította el, amely aláásta a monarchia „erkölcsi szabályozójaként” funkcionáló hitet, majd pedig nem sokkal később I. Péter reformjai: ő volt az, aki az állam alá rendelte az egyházat, és ezzel annak erkölcsi tekintélyét ásta alá. A hatalom alapja, ahogy Nyugaton is, az erőszak lett; az autokrácia a Nyugat-Európára jellemző „abszolútizmussá” alakult át, amely nem fejez ki erkölcsi eszményt, és nem ismeri el kötelezettségeit a néppel szemben. Az egyedül helyes autokrata kormányzáshoz való visszatérés érdekében a monarchikus hatalomnak le kell mondania a Nyugat utánzásáról, és maga mögött kell hagynia a „tanulás korszakát”. Meg kell valósítania „természetes adottságait”: a hatalom szilárdságát és egységét, pártok felettségét és a magánérdekektől való függetlenségét, továbbá az erkölcsi felelősségvállalást, a magabiztosságot, valamint a mélyreható, de nem nyugatos reformokra való képességet. Az uralkodónak mintegy testközelből kell ismernie és átéreznie a nép szükségleteit, „lehetőség szerint a legszorosabb és közvetlen kapcsolatban kell állnia a nemzettel, mert enélkül teljességgel lehetetlen, hogy szellemiségének kifejezője legyen” (kiemelés az eredetiben – F. Sz.). Az uralkodónak ezenkívül a nemzeti vallás talaján kell áll-

nia, tiszteletben kell tartania az egyház függetlenségét, és szövetségre kell lépnie vele.

Pobedonoszcevtől eltérően Tyihomorov nemcsak hogy nem tartott az önkormányzatiságtól, de a monarchikus kormányzás mellett igen fontosnak, sőt elengedhetetlennek látta a társadalmi önigazgatás működését, mivel úgy vélte, csak ez képes semlegesíteni a bürokrácia „dermesztő erejét”. Egyedül ahhoz a kitételhez ragaszkodott, hogy az ilyen önkormányzatiságnak a rendiség elvén kell alapulnia. Tyihomorov tehát úgy vélte, ahhoz, hogy az autokrácia be tudja bizonyítani a demokráciával szembeni fensőbbiségét, a változó körülményeknek megfelelően módosítania kell politikáján: a hatalom által megfogalmazott jelszavaknak megfelelően, konkrét politikai intézkedésekkel kell megerősítenie társadalmi bázisát, a paraszti tömegeknek a monarchia iránti lojalitását.

A valóságban azonban a hatalmi elit nem tett érdemi engedményeket a parasztságnak, az egyházban pedig nem autonóm szövetségest, sokkal inkább politikája engedelmes „kísérőjét” látta. Az udvar törekvései kizárólag arra irányultak, hogy változások nélkül őrizze meg az egyre inkább roskadozó cári rendszert. Így az autokrácia alapjaival kapcsolatos legjobb szándékú, de önálló, a kormányzati gyakorlatot akár a legcsekélyebb mértékben is megkérdőjelező elméleti elgondolásokat sem nézték jó szemmel. A kormány kompromisszumképtelensége, az akár minimális politikai változásokkal szembeni elzárkózása egyértelműen nyilvánult meg II. Miklós híres nyilatkozatában a zemsztvók képviselőivel való találkozásán: „Ismeretes a számomra, hogy az utóbbi időben egyes zemsztvo-gyűléseken olyan emberek hangját lehetett hallani, akik értelmetlen álmok iránt lelkesednek, és lehetségesnek tartják a zemsztvók részvételét az ország irányításában.

Ezúton hozom mindenki tudomására, hogy én, aki minden erőmet a nép javának szolgálatának szentelem, az autokrácia alapelvét éppen olyan erősen és megingathatatlanul fogom őrizni, mint ahogy azt feledhetetlen atyám tette”.

Az ország felgyorsult ipari fejlődése ugyanakkor egyrészt tovább erősítette a rezsimet, másrészt viszont megkövetelte volna a hagyományos prioritások újragondolását. Vitte pénzügyminiszter, az orosz gazdaságpolitika vezéralakja a század utolsó éveiben meg volt győződve arról, hogy az orosz vidéknek is elkerülhetetlenül a kapitalista fejlődés útjára kell lépnie, ahogy azt is „megjósolta”, hogy a polgárság fokozatosan ki fogja szorítani a nemességet a gazdaság és a társadalom kulcspozícióiból. Vitte egyúttal olyan agrárreform megvalósítását tervezte, amely aláásná a faluközösségi rendszer egyeduralmát. A tervezetet azonban nem sikerült megvalósítani, mert fennakadt a konzervatívok ellenállásán, mindenekelőtt a belügyminiszter Plehvéén. A konzervatívok továbbra is Oroszország különutas fejlődésében és az obscsinák megőrzésében hittek, amelyeket a fejlődés zálogának és az autokrácia hagyományos támaszának tartottak. Plehve nézetei közelebb álltak II. Miklóshoz, mint Vitte reformizmusa. Határozottan meg volt győződve a nép és a hadsereg cár iránti hűségéről, valamint arról, hogy az ellenzéki megmozdulásoknak nincs valós tömegbázisuk: azok kezdeményezői kizárólag a művelt osztályok tagjai, az értelmiségiek.

Ezzel szemben a 20. század első éveiben zajló tömeges parasztlázongások, az orosz-japán háború kudarcai, az 1905. januári „véres vasárnap” és az első orosz forradalom eseményei egyértelműen jelezték, hogy önbecsapás lenne a korábbiakhoz hasonlóan a nép, mindenekelőtt az obscsinák parasztlázaik monarchia iránti lojalitásában reménykedni. II. Miklós mégis továbbra is makacsul hitt ebben.

Még 1904-ben is, amikor pedig már nem lehetett nem észrevenni a feszültség növekedését az országban, elutasította egy képviseleti szerv bevezetésének sürgetését, arra hivatkozva, hogy egy ilyen intézményt „károsnak talál az Isten által rábízott nép számára”. Az áttörés csak a forradalmi zavargások nyomására következett be.

A cár 1905. október 17-én írta alá a Vitte irányításával megszövegezett, az *Állami rend tökéletesítéséről* címet viselő kiáltványt, ami gyökeresen megváltoztatta a politikai helyzetet. Az új helyzet követelésére az orosz konzervatívoknak új módszereket és stratégiát kellett kidolgozniuk. Ezeknek mindenekelőtt olyan új jelenségek megjelenésére kellett adekvát választ adniuk, mint az Állami Duma, a többpártrendszer, a nyilvános és többé-kevésbé szabad politikai küzdelem, az orosz államiság megszokott alapjainak átalakulása. 1905 októbere után több mint 150 párt és egyesület jött létre, köztük több jobboldali, konzervatív szervezet. Az első az *Orosz Gyűlés* volt, amely az értelmiség, a papság, a csinovnyikok (köztük felsővezetők) és a tisztek képviselőit fogta össze. Ez a párt már 1900 októberében megalakult, önmeghatározása szerint „az orosz és szláv népek életének tanulmányozására”, valamint az orosz beszéd tisztaságának megőrzésére. 1904–1905-ben a cár pártfogását élvező szervezet politikai tevékenysége egyre aktívabbá vált. 1906 végén elfogadták az *Orosz Gyűlés* hagyományos konzervatív prioritásokat megjelenítő programját, amely a következő fontosabb pontokat tartalmazta: a pravoszláv vallás felsőbbrendűsége, a cár és a nép összefogásán alapuló, korlátlan autokrácia, valamint a népesség, amelyet az „egy és oszthatatlan Oroszország” jelmondat testesít meg, és amely kizár bármiféle partikuláris, nemzeti „autonómiát”. A program utalást tett arra is, hogy további korlátozó intézkedésekre van szükség a zsidókkal szemben, akiket a kereszténységgel szembeni „ösztönös

ellenségességgel” vádoltak, valamint azzal, hogy világuralomra törnek. Egészében véve a *Gyűlés* tevékenysége a forradalom időszakában kevéssé volt sikeresnek mondható. Tagjai és szövetségesei az I., majd a II. Duma képviselőválasztásain is vereséget szenvedtek, ezt követően pedig a szervezet fokozatosan elveszítette a konzervatív erőket egyesítő, központi szerepét.

Az *Orosz Gyűlés* soraiból kerültek ki az *Orosz Nép Szövetsége* nevű szélsőjobboldali csoport vezetői is, amely egyike volt az úgynevezett feketeszázas szervezeteknek. A szövetség 1905 novemberében jött létre. Vezetőjéül egy orvost, *Alekszandr Dubrovint* (1855–1921) választották meg. Létszáma népszerűsége csúcán meghaladta a 350 ezret, bár tagjai gyakran csak formálisan és rövid ideig tartoztak a szervezethez. Az *Orosz Nép Szövetsége* alapokmányában kimondták az oroszok egyesítésének szükségességét „az egységes és oszthatatlan Oroszország javára végzett közös munka céljából”, továbbá azt is, hogy a haza java „a pravoszlávia, a korlátlan autokrácia és a népiség állhatatos megőrzésében áll”. Ez a mélyen tradicionalista álláspont meghatározta a szövetség viszonyát az újonnan létrehozott képviselői szervhez. „Az Állami Dumának – írták a szabályzatban – tartózkodnia kell a cári hatalom bármiféle korlátozásától, és nemzetinek, oroszoknak kell lennie. Köteles tájékozódni a nép és az állam valódi szükségleteiről, illetve segíteni a törvényhozót a sürgető átalakítások megvalósításában”.

A többi jobboldali párthoz hasonlóan nacionalista alapokon nyugvó *Orosz Nép Szövetsége* kitűnt nyílt és radikális antiszemitizmusával. A szervezet nem vett fel zsidókat a tagjai közé, még akkor sem, ha azok áttértek a pravoszláv hitre. A szövetség programjában hangsúlyozták, hogy „a zsidók teljes mértékben kinyilvánították kibékíthetetlen gyűlöletüket Oroszországgal szemben”, ráadásul a forra-

dalmi mozgalom az országban „szinte kizárólag a zsidók műve, és a zsidók is pénzelik”. A „zsidókérdés” megoldásaként azt javasolták, hogy a zsidókat Palesztinába kell telepíteni, ahol önálló államot kell létrehozni számukra; addig pedig külföldinek kell nyilvánítani őket, és jogi korlátozásokat bevezetni rájuk vonatkozóan: jelesül ki kell tiltani őket az Állami Dumából, meg kell tiltani számukra a részvételt a közintézmények tisztségeinek, közigazgatási és állami pozíciók betöltésére kiírt választásokon, ki kell zárni őket minden olyan oktatási intézményből, ahová keresztények gyermekei járnak stb.

A szélsőjobboldali pártok és csoportosulások bizonyos követelései, illetve hajlamuk az erőszakos, terrorista cselekményekre láthatóan nem fért össze a hagyományos konzervativizmus értékrendjével. E pártok és mozgalmak programjai nem tartalmaztak átgondolt, konkrét társadalmi-gazdasági intézkedésekből álló „csomagot”, így aligha képezhették a válság sikeres megoldásának ideológiai és társadalmi alapját. Ugyanakkor mégis ezek a programok álltak a legközelebb II. Miklóshoz, aki nem nyugodott bele a hagyományos hatalmi rendszer megingásába. Ez jelentősen megnehezítette a realistább konzervatív tervek, elképzelések megvalósítását. Gyakorlatilag az utolsó ilyen tervezet Oroszország első alkotmányosan megválasztott belügyminiszterének és a minisztertanács elnökének, *Pjotr Sztolipinnek* (1862–1911) a nevéhez köthető.

Sztolipin nem volt elméleti szakember. Politikai nézeteit soha nem fejtette ki rendszerezett teoretikus munkákban, ugyanakkor elmondható, hogy gyakorlati tevékenysége során következetesen leginkább liberális konzervatívnek nevezhető elveihez tartotta magát. Programja elsősorban a cár által 1905. október 17-én aláírt kiáltvány nyomán kialakult új viszonyok elismerésén és megerősítésén alapult, valamint az 1906-os törvényeken, amelyek az *Orosz Biro-*

dalom állami alaptörvényei elnevezést kapták. 1907 márciusában Sztolipin a II. Duma képviselői előtt mondott beszédében az ország átalakításáról és az államrend új alapjairól beszélt. Ez utóbbiak közé sorolta az agrárreformot, az egyéni szabadságjogok és a lelkiismereti szabadság törvényi biztosítását, a helyi közigazgatás és öngazgatás fejlesztését, a bíróság és az oktatási rendszer reformját, továbbá a munkások helyzetének javítását és kedvezőbb szabályozását. A reformcsomag végső céljaként Sztolipin Oroszország jogállammá válását nevezte meg. Elképzelései szerint ez azt jelentette volna, hogy az általa is nemzeti hagyománynak és fő kezdeményező erőnek tartott autokráciát egyrészt a „konstruktív” munkával foglalkozó képviseleti szervvel, másrészt az ország lakosainak jogait és kötelezettségeit szilárdan rögzítő törvények rendszerével egészítik ki. Másképp fogalmazva egy sajátos, „jogállami autokrácia” létrehozásáról volt szó, amely kétségtelenül nem lett volna mentes a belső ellentmondásoktól, mégis a legjobban megfelelt volna a kormányfő liberális konzervatív nézeteinek. A kitűzött tervek megvalósításához hosszú ideig tartó, békés átmeneti időszakra lett volna szükség, aminek következtében Sztolipin (akárcsak korábban Vitte) fontosnak tartotta a modernizációs folyamatokat megzavaró, robbanással fenyegető nemzetközi helyzetek és fegyveres konfliktusok elkerülését.

A sztolipini politika meghatározó célja a mezőgazdaság gyökeres átalakítása, a termelékenység növelését gátló obscsinák aktív lerombolása volt. A jobboldali ideológusok az obscsinákban az autokrácia természetes támaszát, a radikális baloldali értelmiségiek viszont a jövő szocialista társadalmának történelmileg kialakult és szerencsésen fennmaradt sejtjeit látták. Sztolipin ellenben ezek lerombolásától nemcsak a mezőgazdaság fellendülését, hanem egy

alapvető politikai kérdés megoldását is várta: olyan, tulajdonnal rendelkező paraszti tömegek kialakulását, amelyek „nem nyomorult és részeges, hanem állhatatos és erős” parasztokból állnak. E birtokos paraszti rétegek stabilizálhatnák Oroszország megújult társadalmi berendezkedését. Sztolipin ezért Vittétől eltérően úgy vélte, hogy az átalakulást nem szabad halogatni vagy időben elnyújtani, hanem állami eszközökkel kell kierőszakolni.

Az 1906 novemberében megkezdett agrárreform eredményeképpen a parasztok mindenekelőtt szabadon távozhattak a faluközösségekből. A következő fontos lépés a földbirtokrendezés megoldása volt: a földek egyesítése és azoknak a parasztnak a magántulajdonába átadása, akik az adott földet művelték. Ezenkívül az állam hozzálátott az állami földek parasztnak történő eladásának megszervezéséhez is, illetve támogatta és ösztönözte a parasztok áttelepítését a mezőgazdasági szempontból túlszűfolt kormányzóságokból Szibériába, illetve az Észak-Kaukázusba. Sztolipin 20 éves perspektívában gondolkodott, bár a kor orosz viszonyai közepette még jelentős állami tőkebefektetés és a reformok folyamatos korrekciója esetén is egyértelmű volt, hogy ennyi idő legfeljebb csak a legelső érdemi eredmények elérésére lehetett volna elég. A reform nem torpant meg Sztolipin halála után sem, bár összességében hatékonyságát nehéz lenne megítélni, mivel befejezetlen maradt. Szinte bizonyos, hogy Sztolipin helyesen mérte fel az agrárkérdés lényegét, és ennek érdekében határozottan lépett a korábbi agrárviszonyok megsemmisítésének útjára, ami lehetővé tette volna az orosz gazdaság fő problémájának megoldását: a fejlett, kapitalista ipar és az elmaradott mezőgazdaság közötti tátongó szakadék szűkítését, valamint erős társadalmi bázis létrehozását a „jogállami autokrácia” számára.

1909–1910-ben Sztolipin helyzete megingott; őt is utolérte az orosz reformerek többségét sújtó „átok”: a jobboldal túl liberálisnak, a baloldal ellenben túl konzervatívnak tartotta. Paradox módon éppen a jobbról érkező támadások váltak egyre veszélyesebbé. Amikor a forradalmi vihar lecsendesült, a faluközösségek lerombolásának tántoríthatatlan ellenségei, az ultrakonzervatívok, akik makacsul vissza akartak térni a „hagyományos autokráciához”, a kormányfőt szinte a cári hatalom „sírásójaként” állították be. Ebben a helyzetben egyre kevésbé számíthatott II. Miklós támogatására, akinek hozzáállását érzékletesen fejezte ki egyik ekkori nyilatkozata: „Sztolipin örülne, ha elfoglalhatná a helyemet”. 1911. szeptember 1-jén Kijevben egy merénylő halálosan megsebesítette Sztolipint. Az akció háttere ma sem tisztázott teljes mértékben. A kormányfő meggyilkolása után a konzervatívoknak sem elképzelésük, sem politikai hátterük sem pedig anyagi forrásuk sem maradt arra, hogy megvalósítsák az ország hatékony, konzervatív modernizációját. Az irányzat kudarcának egyik legfontosabb okát a kor egyik híres, a konzervativizmustól egyébként nem is olyan távol álló orosz gondolkodójának, Szergej Bulgakovnak (1871–1944) 1912-ben írt szavai érzékletesen fogalmazták meg: „...Nincs annál nehezebb feladat, mint ésszel és jó lelkiismerettel jobboldaliként politizálni; ez még akkor sem könnyű, ha az az ember a lehető «legjobboldalibb» ideológiát vallja. (...) Hiszen a hivatalos jobboldali táborban nem független és szabad meggyőződésekre van szükség, hanem engedelmes hajbókolásra, nem elvekre, hanem elvtelenségre, ezért még az igényes jobboldali elvek is – hiszen mindegyik jobboldali meggyőződésnek sajátossága ez az igényesség – nálunk kényelmetlenné válnak. Az orosz politikai élet legnagyobb balszerencséje, hogy nem létezik benne, de nem is tud kialakulni valódi («angol») konzervativizmus...”. Az abszo-

lút monarchia a továbbiakban nem kívánt az „alkotó jellegű” konzervativizmusra támaszkodni, ami végül nagyban hozzájárult saját bukásához.

VII. 3. Utolsó kísérletek a liberális kompromisszumra

A zemsztvo-reform után a liberálisok tevékenységük súlypontját azokra a zemsztvo-intézményekre helyezték, amelyek az 1870-es évek végén és az 1880-as évek elején aktívan törekedtek arra, hogy a kormánytól engedményeket, mindenekelőtt egy összorosz zemsztvo létrehozását harcolják ki, cserébe pedig támogatást ígértek a radikálisok elleni harcban. Amikor azonban III. Sándor politikai irányvonala véglegesen tisztázódott, a kis létszámú orosz liberálisok fő célkitűzése nem az 1860–1870-es évekbeli reformok folytatása és „betetőzése” volt, hanem inkább azok megvédelmzése a cárt körülvevő ultrakonzervatívok támadásaitól. Ezzel együtt, éppen a zemsztvo-intézményeknek az állami struktúráktól független fejlődését látva, a liberálisok főként abban reménykedtek, hogy a zemsztvók talaján fokozatosan kialakul majd egy összorosz képviselői szerv, és az autokrácia fokozatosan jogállammá alakul majd át. Ez a remény II. Miklós uralkodása alatt irreálisnak bizonyult. A reformpolitikához való visszatérésbe vetett hit az új cár trónra lépésével eleinte megerősödött, de II. Miklós, amint korábban már volt szó róla, rövidesen szerteoszlatta az országos gyűlés híveinek ábrándjait. Utóbbiakat a cár merev álláspontja elkerülhetetlenül arra ösztönözte, hogy nemcsak az zemsztvo-önkormányzatok tagjainak, hanem az összes ellenzéki liberális erő egyesítésének lehetőségét keressék.

A témával foglalkozó szakirodalom szerint a zemszt-

vókhöz kötődő liberálisok a századfordulón még meglehetősen gyengék voltak: számuk nem érte el a 300 főt sem, bár 90%-uk a tehetős, gazdaságilag független nemességhez tartozott. A zemsztvók tagjai azonban a felszabadító mozgalom éllovasaivá váltak, mivel konkrét, gyakorlati tapasztalatokkal rendelkeztek az közigazgatásban, jól ismerték a lakosság gondjait, és a hatalom képviselőivel való tárgyalásokban is volt gyakorlatuk. 1899-ben alakult meg a *Beszeda* (*Beszélgetés*) elnevezésű, félig legális kör, amely hat éven át gyűlésezett, és az önkormányzatok neves képviselőiből állt. Összejöveleteiken aktuális állami és társadalmi kérdéseket vitattak meg, reformterveket dolgoztak ki, mindemellett pedig könyvkiadással is foglalkoztak. A *Beszeda-kör* gyűléseinek résztvevői azt tervezték, hogy bemutadják a cárnak azt a jegyzéket, amely a szükséges reformok fő elveit tartalmazza. Erre azonban nem került sor, mert a dokumentum összeállítói között komoly nézetkülönbségek támadtak.

A zemsztvo-képviselők mellett az ellenzéki mozgalom aktív résztvevői voltak a *Russzkaja miszl* (*Orosz Gondolat*), a *Vesztnyik Jevropi* (*Európa Hírnöke*) és a *Russzkoje bogatszto* (*Orosz Gazdagság*) című folyóiratokba író értelmiségiek, irodalmárok, tudósok, jogászok és filozófusok, akik a különböző szakmai csoportosulásoknak: írókat, közgazdászokat, jogászokat vagy műszaki szakembereket tömörítő társaságoknak adtak ellenzéki jelleget. A századfordulón az Alkotmányos Demokrata (kadet) Párt, illetve az egész liberális mozgalom számos későbbi vezetője és fontos tagja ezen értelmiségi körből került ki, így például a történész *Pavel Miljukov* (1859–1943), az Ideiglenes Kormány később külügyminisztere, *Szergej Muromcev*, *Fjodor Rogyicsev* (1854–1933), a marxizmustól átpártoló (úgynevezett „legális marxista”) közgazdászok és filozófusok, *Pjotr Sztruve*

(1870–1944), Mihail Tugan-Baranovszkij (1865–1919) és a fentebb már említett Szerzej Bulgakov.

Az oroszországi nem forradalmi ellenzéki erőket egyesítő első központként 1902-ben, Stuttgartban *Oszvobozsgyenyije (Felszabadítás)* címmel illegális folyóiratot alapítottak, amelynek Sztruve lett a szerkesztője. 1903 júliusában a zemsztvo- mozgalom és az értelmiség képviselőinek a folyóirathoz köthető csoportja megalapította a *Felszabadítás Szövetsége* nevű társaságot, amelynek Oroszország 22 városában működtek körei. Ez az esemény arra ösztönözte a zemsztvókban tevékenykedő képviselőket, hogy ugyan ezen év őszén létrehozzák az alkotmány híveit tömörítő *Alkotmányos Zemsztvo-képviselők Szövetségét (Szojuz zemcev-konztitucionalisztov)*, amelynek fő feladata az alkotmányosság eszméjének a zemsztvo-gyűléseken való népszerűsítése volt. A legfontosabb, a reformista csoportok rendkívüli heterogenitása miatt meglehetősen nehéz feladat egy olyan program kidolgozása volt, amely a különböző körök, szervezetek és a liberális mozgalom egyes irányzatainak közös platformjaként szolgálhatott volna. Az egyik ilyen „egyesítő” program *Az orosz alkotmánypártiaktól* címmel megszülető írás volt, amelyet Miljukov 1902 tavaszán állított össze az *Oszvobozsgyenyije* első számához.

A programban megfogalmazódott a törvény előtti egyenlőség, illetve a fő politikai és állampolgári szabadságjogok biztosításának követelése. Ezek megvalósításának alapja egy „felülről”, a „legfelső szintű hatalmi aktus” által létrehozott szerv lett volna, amely „rendek nélküli népképviseleti szerv lenne (...), a legfelső szintű ellenőrzés, a törvényhozás és a költségvetés jóváhagyásának jogával”. Miljukov tehát az autokráciából az alkotmányos monarchiába történő átmenet törvényes, békés, reformista útját javasolta. Ezzel a programmal szemben azonban

határozottan felléptek egyrészt a mérsékelt zemsztvo-képviselők, akik úgy vélték, hogy a jövőbeli képviseleti intézménynek tanácsadó szervnek kell lennie, és kifejezetten káros lenne, ha korlátozná a cári hatalmat; másrészt elhangzott egy radikálisabb követelés is az Alkotmányozó Gyűlés összehívásáról, amely majd elfogadná a későbbi alaptörvényt.

A katonai vereségek és a belpolitikai helyzet kiéleződése mindenekelőtt hozzájárult a liberális tábor újabb meghasonlásához, másrészt felgyorsította egy liberális párt létrehozását. 1904–1905-ben a *Felszabadítás Szövetségében* két alkotmánytervezetet dolgoztak ki. Ezek (főként a második, a „Muromcev-féle alkotmány”) elméleti iránytűvé váltak az *Alkotmányos Demokraták* (kadetek) később megalakuló, liberális pártja számára. Muromcev, aki a tervezetet a jogász *Fjodor Kokoskinnal* (1871–1918) együttműködve állította össze, szintén az alkotmányos monarchiába történő erőszakmentes, a cári hatalom által végrehajtott reformok útján megvalósuló átmenet híve volt. Az elképzelés előfeltétele a hatalom és az „ország konstruktív elemeinek” együttműködése lett volna. Úgy tűnt, ez a megközelítés összhangban áll a liberálisok álláspontjával, akik elutasították a forradalmi megrázkódtatások útját, másrészt lehetőséget biztosított nekik arra, hogy a hatalommal kötendő kompromisszummal kompenzálják azt, hogy a liberális eszmék még nem igazán tudtak gyökeret verni a néptömegek körében.

Muromcev pozíciója azonban számos liberális szemében túl mérsékeltnek tűnt. Ők lehetségesnek tartották a politikai forradalmat Oroszországban, és – mint utóbb kiderült, a tömegekre gyakorolt hatásuk esélyeit és lehetőségeit végzetesen túlértékelve – abban bíztak, hogy végül céljaik elérése érdekében ellenőrzésük alatt tudják majd tartani ezt a forradalmat. Az is kétségtelen ugyanakkor,

hogyan a II. Miklós személyében megtestesülő, az alkotmányozást mereven elutasító államhatalom, amely már csak a tömegek radikális nyomásának hatására mutatkozott hajlandónak bármilyen engedményre, maga taszította a liberálisokat a konfrontatív politizálás irányába. Ilyen körülmények között a liberálisok – akarva-akaratlanul – végső soron mégiscsak a forradalmi robbanáshoz készítették elő a talajt.

A végrehajtó hatalmat Muromcev tervezetében a törvények alapján kormányzó uralkodó kapta meg. A törvénytervezeteket az uralkodó és az Állami Duma is előterjeszthette, de csak a Duma és az uralkodó jóváhagyása után léphettek életbe. Ily módon a tervezet az uralkodónak nemcsak végrehajtó hatalmat adott, de – hasonlóan egyébként a kor legtöbb alkotmányos berendezkedésű országához – a vétőjogon keresztül beleszólást a törvényhozás folyamatába. Muromcev a képviseleti szerv, az Állami Duma szerkezetét is sajátosan képzelte el: a kétkamarás országgyűlésben a népképviselők házának képviselőit eszerint „a nép választja általános, egyenlő, közvetlen és titkos szavazás útján”; míg a kvázi-felsőházba, zemsztvoházba a zemsztvo-gyűlések és a nagyvárosok városi dumái választják a képviselőket. Az alkotmánytervezetben részletesen felsorolták Oroszország lakosságának polgári és politikai szabadságjogait, amelyek teljes egészében megfeleltek a polgári társadalom és jogállamiság liberális koncepciójának. Minden orosz állampolgár, nemzetiségétől, vallási és rendi hovatartozásától függetlenül egyforma jogokat kapott volna, és egyenlőnek számított a törvény előtt. Ezeket a jogokat csak törvény korlátozhatta volna, jogilag szabályozott eljárás eredményeként.

1905 tavaszán és nyarán a kiéleződő belpolitikai események felgyorsították a liberális párt kialakulását. A liberálisok körében azonban nem csökkentek a nézetkülönb-

ségek, amelyek főként három kérdést érintettek: a kormányhoz és a politikai harc erőszakos módszereihez való viszonyt, illetve egyes, a pártprogramra vonatkozó kérdéseket. Ezek a nézetkülönbségek az egyesülés helyett sokkal inkább a liberális mozgalom szakadását vetítették előre. 1905. október 12–18-án zajlott az *Alkotmányos Demokraták Pártja* alapító kongresszusa, amelyen elfogadták a szervezet programját és szabályzatát. A párt a *Felszabadítás Szövetségének* mérsékelt, illetve az alkotmány bevezetését követelő zemsztvo-képviselők szövetségének „legellenzékibb” tagjait fogta össze.

Ugyanakkor a párt alapítói nem kívántak együttműködni a *Felszabadítás Szövetségének* bal szárnyával, amelynek képviselői hajlottak a fegyveres felkelés és a köztársasági államforma követelésének támogatására. A párt programja azzal kezdődött, hogy felsorolták a polgárok fő jogait. E felsorolás első pontja így kezdődött: „Minden orosz polgár, nemétől, vallásától és nemzetiségétől függetlenül a törvény előtt egyenlő. A rendi különbségeket, valamint a lengyelek, a zsidók és kivétel nélkül minden más népcsoport emberi és vagyoni jogait érintő korlátozásokat meg kell szüntetni”. A programban az a követelés is megfogalmazódott, hogy garantálni kell a demokratikus részvételt biztosító és egyéb szabadságjogokat illetve a személyi sértetlenséget, továbbá hogy Oroszországnak alkotmányos és parlamentáris monarchiává kell válnia.

Ami a liberálisokat megosztó véleménykülönbségeket illeti, a program nem foglalt állást a népképviselő egy- vagy kétkamarás formáját illető vitában. A kadetek külön határozatban követelték egy általános és egyenlő választójog alapján felállítandó Alkotmányozó Gyűlés összehívását az új alkotmány elfogadása céljából. A programban szerepelt az is, hogy az egész országra ki kell terjeszteni az önkormányzati szerveket, és a birodalomban élő minden

nemzetiségnek és népcsoportnak garantálni kell az alábbi jogokat: „szabad kulturális önrendelkezés, szabad nyelv- és nyelvjáráshasználat a közéletben, saját tanintézmények működtetése, valamint bármely nép nyelvének, irodalmának és kultúrájának megőrzését és fejlesztését célzó társaságok, szövetségek vagy intézmények alapításának és fenntartásának szabadsága stb.”. Az orosz nyelv ugyanakkor a központi hivatalok, a hadsereg és a flotta hivatalos nyelve maradt volna. A program kimondta azt is, hogy a népképviselőlet létrehozása után Lengyelországban rövidesen be kell vezetni az autonómiát, „azzal a feltétellel, hogy meg kell őrizni az állam egységét és részvételét a központi képviselőletben, a birodalom egyéb részeivel megegyező formában”.

1906 januárjában az Alkotmányos Demokraták Pártja új nevet vett fel: a *Népszabadság Pártja* elnevezést, ezzel is próbálva hangsúlyozni a kadetpárt osztályok felettségét, valamint azt, hogy öndefiníciója szerint az egész nép érdekeit képviseli. A gyakorlatban azonban a szervezet sokkal inkább értelmiségi pártnak számított. Emiatt jellemezhetette az orosz liberalizmust a történész és gondolkodó *Georgij Fedotov* (1886–1951) a következőképpen: „A liberális áramlatok soha nem gyakoroltak túl nagy befolyást az orosz életre. Nem álltak mögöttük hősies, önfeláldozó erők, de még a társadalmi osztályok kiegyensúlyozott támogatása sem. Ezményeik tartalma gyakran nem volt több a forradalom kihűlt lávájánál. Az orosz liberalizmus nem annyira az orosz életben jelen lévő erőkből táplálkozott, mint inkább külföldi utazásokon szerzett benyomásokból, az európai civilizáció csodái felett érzett felületes lelkesedésből. Eközben a liberálisok egyáltalán nem voltak képesek összekapcsolni felvilágosító eszményeiket az orosz életet mozgató erőkkel”. 1905–1907-ben a párt tagjai között még viszonylag sokan voltak a munkások, közhivatalnokok és

parasztok, a forradalom veresége után azonban fokoatosan elhagyták a pártot. A falusi bizottságok mindegyike és a járási bizottságok többsége kiábrándult a párt I. és II. Dumában folytatott tevékenysége nyomán, ezért beszüntette működését. A forradalom alatt a párttagság még 50–60 ezer fő körül volt, ez azonban 1908 januárjára 25–30 ezer főre apadt. Az első világháború idejére a taglétszám mindössze 10 ezer főre esett vissza, majd 1917-ben, a februári forradalom kitörését követően rövid idő alatt újra 70 ezerre duzzadt.

Ezen a ponton érdemes röviden elidőzni annál az izgalmas vitánál, amelyet az 1909 márciusában megjelent, a kortársak által „az év szenzációjának” aposztrofált *Mérföldkövek (Vehi)* című cikkgyűjtemény robbantott ki az orosz közvéleményben. A kötetben kifejtett gondolatok termékeny talajra hullottak, hiszen az első orosz forradalom megrázkódtatásai, véres összecsapásai, a forradalmi erők veresége és az azt követő átmeneti „csend” önmagában is a tanulságok levonására, önvizsgálatra ösztönözte az orosz értelmiséget. A *Mérföldkövek* szerzői nagyrészt az orosz marxisták első nemzedékéhez tartozó gondolkodók (elsősorban Bergyajev, Sztruve, Frank, Bulgakov) voltak, akik már a forradalom előtt eltávolodtak a marxizmustól és fokozatosan közeledtek a liberális, liberális konzervatív eszmeiséghez. Sürgették az orosz haladó értelmiségiek által hagyományosan követett értékek teljes felülvizsgálatát, a politikai radikalizmus és a filozófiai racionalizmus megtagadását, valamint „új szellemi alapok” keresését; annak felismerését, hogy „a szellemi élet elsődleges a társadalmi együttélés külsődleges formáihoz képest”.

A különböző „progresszív körökbe” tömörült értelmiségiek legnagyobb „balszerencséjét” abban látták, hogy „az egyenlősítő társadalmi igazság” és a nép anyagi felemelkedése iránti vágy „megbénítja bennük az igazság

szertetetét”. Ebből következik az orosz értelmiség alacsony filozófiai kultúrája. Hiszen – szól a *Mérföldkövek* érvelése –, míg a filozófia az igazság keresését jelenti, az orosz művelt közvélemény számára az igazság csak annyiban és addig fontos, amennyiben és amíg a társadalmi fordulat, a nép boldogításának szolgálatába állítható, ám mindjárt érdektelenné, sőt zavaróvá válik, ha akadályozza a „le az autokráciával” ismert jelszavának megvalósítását. A „nyugat-európai ateista szocializmus” befogadása a „vehista” szerzők szerint a hagyományos vallásosság szélsőséges tagadáshoz, egyúttal a „nép felszabadításába” vetett hit, vagyis egy újfajta, mély vallásosság kialakulásához vezetett. Ez utóbbi azonban nem töltheti be az orosz vallási tradíciók nyomán keletkezett űrt, mivel „etikai nihilizmus”, az abszolút (objektív) értékek tagadása vagy relativizálása jellemzi.

A haladó értelmiség a „vehisták” vádjai szerint szélsőségesen államellenes, ráadásul egyáltalán nem tiszteli, másodlagosnak tartja a jogot mint az embert és a társadalmat fegyelmezőt, a társadalmi együttélést szabályozó tényezőt. Világképében a művészet is felesleges, sőt veszélyes luxussá válik, amennyiben nem segíti elő a „nép felszabadítását” és anyagi jólétét. A hagyományos erkölcsi normák végső soron érvényüket veszítik, amennyiben akadályozzák az elnyomás és a társadalmi igazságtalanság elleni küzdelmet. Az orosz értelmiség hajlik rá, hogy figyelmen kívül hagyja tulajdonképpeni feladatát: az alkotást, a kulturális építkezést és gyarapítást, mivel legfontosabb céljának a politikai rendszernek „minden problémát megoldó” átalakítását látja – még akkor is, ha az áhított „népi forradalom” már azt a kultúrát fenyegeti, sőt pusztíthatja el, amelynek őrzése és gazdagítása az értelmiség valódi küldetése lenne.

A vehisták ezért úgy látták, az orosz társadalmi fejlődés

fő sajátossága abban áll, hogy a nép szolgálatát magára vállaló orosz értelmiség a valóságban idegen a nép számára. Ennek oka pedig az, hogy Oroszországban a művelt rétegek és a nép között nemcsak társadalmi, de mély „metafizikai” ellentét is megfigyelhető. Az „úr” és az „egyszerű ember” lelki alkata gyökeresen eltér egymástól, aminek következtében a nép nem érti és gyűlöli az értelmiséget. Ebben a kontextusban értelmezhetők a kötet kezdeményezője, *Mihail Gersenzon* (1869–1925) félreértett és általános felháborodást kiváltó szavai arról, hogy a haladó értelmiség nemhogy „nem álmodhat a néppel való összefogásról, de inkább félhet a néptől (...), és áldhatja azt a hatalmat, amely szuronyokkal és börtönökkel védelmezi őt a nép haragjától”.

A *Mérföldkövek* megjelenése közel egy évig tartó, élénk vitát váltott ki, amelyben a szerzők diagnózisával akár csak részben is egyetértő hangok elvesztek a bíráló, elutasító vélemények sokaságában. Kétségtelen, hogy a szűk ideológiai vitákon felülemelkedni törekvő, az orosz felszabadító mozgalom elvi problémáit felvető és mély önvizsgálatot szorgalmazó „vehisták” semmiféle „pozitív programot” vagy „gyakorlati útmutatást” nem fogalmaztak meg. Fellépésüket, amelyben vitatható és erősen elgondolkodtató gondolatok keveredtek egymással, a kortársak a haladó erők elleni általános támadásként fogták fel, ennek megfelelően a megszokott ideológiai és politikai sémák szerint tudták csak interpretálni azt. Ellenfeleik szerint a „vehisták” azt követelték az orosz értelmiségtől, hogy távolodjék el a politikai harctól, és forduljon a valláshoz, vagyis végső soron a retrográd jobboldali erők és a hatalom eszmei kiszolgálását vállalták magukra. Az egyes kritikák közötti különbség főleg abban ragadható meg, hogy miközben a liberálisok általában elismerték a kötet szerzőinek őszinteségét és jó szándékát, az absztrakt filozófiai

elmélgések és etikai töprengések iránt amúgy is kevésbé fogékony radikális tábor a felszabadító mozgalom egyértelmű elárulásával vádolta őket. Lenin például a rá jellemző expresszív stílusban arról írt, hogy *Mérföldkövek* szerzői „reakciós moslékkal öntötték le az orosz demokratikus erőket”. Politikai értékelése szerint a kötet gondolatai az orosz liberalizmusnak a felszabadító mozgalommal való teljes szakítását fejezik ki, liberális kritikája pedig csupán üres fecsegésként és képmutatásként értékelhető. Talán nem véletlen, hogy évekkel később, 1922-ben a *Mérföldkövek* szerzőit, Bergyajevet, Frankot, Bulgakovot és *Alekszandr Izgojevet* (1872–1935) néhai liberális bírálók társaságában számúzik majd Lenin kezdeményezésére Szovjet-Oroszországból a neves orosz értelmiségiek példátlan kitelepítési akciója keretében.

A zemsztvo-mozgalom jobboldali kisebbségének vezetője 1904–1905-ben *Dmitrij Sipov* (1851–1920), a moszkvai kormányzósági intézőség (uprava) elnöke volt. Ez a kisebbség fokozatosan alakult ki a liberális mozgalmon belül. Kitarlottak a törvényelőkészítő, javaslattevő zemszkij szobor elképzelése mellett, mivel a konzervatívokhoz hasonlóan meggyőződésük volt, hogy az orosz nép megbízik az autokráciában. 1905 novemberében ez a csoport a kadektől eltérően a közvetlen Duma-választások ellen lépett fel, ellenezte az Alkotmányozó Gyűlés összehívását és Lengyelország autonómiáját is. Ekkor fogadtak el határozatot az *Október 17-e Szövetség* nevű politikai párt létrehozásáról, amely azt a célt tűzte ki maga elé, hogy Oroszország átalakításában az 1905. október 17-i kiáltványban megfogalmazott elvek szerint működjenek közre. A párt társadalmi bázisát a következő csoportok alkották: a zemsztvo-mozgalom jobb szárnyához tartozó földbirtokos nemesség, kereskedők, ipari tőkésék (utóbbiak vezetője egy moszkvai vállalkozó, *Alekszandr Gucskov* [1862–1936] lett),

valamint konzervatív beállítottságú értelmiségiek és különböző rangú hivatalnokok.

A Szövetség programja mindenekelőtt az orosz állam egységének és oszthatatlanságának megőrzését tűzte ki célul; egyedül Finnországnak biztosítottak volna „jogot bizonyos autonóm állami berendezkedéshez, azzal a feltétellel, hogy megőrzik államuk kapcsolatát a birodalommal”. A kadetekhez hasonlóan az októbristák is követelték az emberi és politikai szabadságjogok biztosítását, azonban tőlük eltérően azt is hangsúlyozták, hogy a politikai formációk „további fejlődésének szerves kapcsolatban kell lennie Oroszország eddigi történelmével”. Ebből kiindulva az októbristák elutasították az Alkotmányozó Gyűlés összehívását, amely szerintük szakítást jelentett volna a múlttal, és késleltette volna a sürgetőbb politikai, gazdasági és társadalmi reformok megvalósítását. Az *Október 17-e Szövetség* elsősorban városi párt volt, és taglétszáma népszerűsége csúcán, 1906–1907-ben körülbelül 75 ezer főt tett ki. Sebezhető pontját éppen elitjellege jelentette, illetve a munkás- és paraszti tömegekkel való kapcsolat hiánya.

Az I. dumaválasztások előtt az elit arra számított, hogy „paraszti дума”, vagyis egy konzervatív parlament fog létrejönni, amely különösebb ellenállás nélkül enged majd a kormányzati befolyásnak – e számítás azonban utóbb tévesnek bizonyult. Az I. Duma 1906 áprilisában kezdte meg működését, lényegében „kormánypárt” (vagyis a kormányzati politika pártszerű képviselője) nélkül. Főként ellenzéki szervezetek képviselőiből állt, akik között a főszerepet a kadetek játszották: ők delegálták a legtöbb, 153 képviselőt, míg az októbristáknak csupán 13 hely jutott. A kadetek sikerének fő oka az volt, hogy a szocialista pártok bojkottálták a választásokat, és – Miljukov megfogalmazása szerint – „a kadetek maradtak az egyetlen, a «legbaloldalibb» párt abban a békés polgárok számára egyedül megenged-

hető küzdelemben, amelyet a választások jelentettek. Az emberek csak rajtunk keresztül tudták kifejezni ellenzéki hangulatukat”.

A Dumában lezajlott vitákból egyértelműen az derült ki, hogy a parasztság nemhogy nem konzervatív, de egyenesen radikális törekvései vannak: határozottan követelte a földbirtokosok földjeinek átadását, szükség esetén akár erőszak alkalmazásával is. Ezt a követelést a kadeteken kívül a parasztokból és értelmiségi narodnyikokból álló képviselőcsoportot alkotó úgynevezett trudovikok (a szó a *Trudovaja Gruppa*, vagyis *Dolgozók Csoportja* elnevezésből ered) is képviselték. A képviselők gyorsan megkezdték a „kormány ostromát”; a törvényes keretek tágítására törekedtek, a törvényhozás felé felelősséggel tartozó kormányt, illetve általános választójogot és radikális agrárreformot követeltek. Mindez nagyon messze állt a nem túl engedékeny kormány szerény reformterveitől. A patthelyzet feloldása érdekében a hatalom képviselői tárgyalásokat kezdeményeztek arról, hogy a kormányba „közbizalmat élvező személyeket” vonjanak. 1906 nyarán Miljukov és Sipov Sztolipin belügyminiszterrel folytatott tárgyalásai a korábbi próbálkozásokhoz hasonlóan kudarcra végződtek, mivel a hatalom, mindenekelőtt a cár, nem fogadta el a liberálisok javaslatait az agrárkérdés megoldására, az általános amnesztiára, ahogy azt a követelésüket sem, hogy a Duma-képviselőknek adjanak meghatározó szerepet a kormányban.

A tárgyalások megfeneklését követően, 1906. július 9-én az I. Dumát 72 napos működés után feloszlatták. A 180 képviselő, főként a kadetek és a trudovikok Viborgban elfogadtak egy a néphez intézett felhívást, amely arra szólított fel, hogy az emberek ne fizessenek adót, és ne engedelmesskedjenek a hadsereg behívólevelének. Ez az akció azonban nem hozott sikert; 1906 októberében pedig

Sipov, aki nem bízott Sztolipinben, és őt tette felelőssé a Duma feloszlatásáért, átengedte az októbrista párt központi bizottságának elnöki székét Gucskovnak, ami irányváltást hozott a szervezet életében. Gucskov úgy gondolta, hogy az ország további fejlődésének fő akadályja nem a kormány, hanem a forradalmárok tevékenysége. Támogatta Sztolipin politikáját, a katonai rögtönítélő bíróságok megtorló akcióit is beleértve. A II. és III. Dumában az októbristák kvázi-kormánypárttá váltak, és végérvényesen áttértek a liberális konzervatív álláspont képviselőjére.

A II. Duma (1907. február 20–június 2.) az elsőhöz képest balra tolódott, sőt a képviselők összetételét tekintve a „legbaloldalibb” volt az akkori Európában: tagjainak több mint 40%-a tartozott baloldali pártokhoz (szociáldemokraták, eszerek, trudovikok), míg a képviselők mindössze 24%-át adták a kadetek; utóbbiak rengeteg olyan szavazót veszítettek, akik a kormánytámogató erők helyett ezúttal inkább baloldali pártokra adták le a voksukat. Az előző választáshoz képest ezúttal sikeresebben szerepeltek az októbristák és a mérsékeltek, akik együtt a szavazatok mintegy 7%-át szerezték meg. A II. Dumában ráadásul megjelent a szélsőjobboldali erők frakciója is, így a Duma rendkívül fragmentált és polarizált volt, meglehetősen erőtlen centrummal.

Ebben a helyzetben a kadetek a „Duma megóvásának”, a népképviselőlet megőrzésének taktikáját választották. Elhatározták, hogy lemondanak saját törvénytervezeteikről és az „éles hangvételű” interpellációkról. Ehelyett megpróbálták megtalálni a közös hangot a kormányfővel, Sztolipinnel, méghozzá utóbbi fentebb említett reformjának talaján. Ez a taktika azonban sikertelennek bizonyult: a kadeteket nemcsak a kormánnyal kibékíthetetlen viszonyban álló baloldaliak támadták, de a jobboldal is, amely egyre határozottabban követelte a „baloldali Duma”

mielőbbi feloszlását. Másrészt a Sztolipinnel kötött kompromisszum feltétele az lett volna, hogy a kadetek ítéljék el a politikai terrort, amibe végül nem egyeztek bele. A fő problémát azonban mégiscsak az jelentette, hogy a baloldaliak nem fogadták el a sztolipini agrárreformot, illetve hogy makacsul követelték a földesúri birtokok kötelező kisajátítását. Sztolipin a kadetküldöttség előtt egyértelműen kijelentette, hogy az agrárkérdés miatt elkerülhetetlen a konfliktus kirobbanása, amiben, amint azt a későbbi események mutatták, igaza is volt. Végül a II. Dumát is feloszlatták, így a liberálisoknak a kormány és a törvényhozás együttműködésére irányuló próbálkozásai meghiúsultak.

A módosított, a szavazásra jogosultak körét jelentősen szűkítő, a tehetősebb választók szavazatának súlyát aránytalanul növelő és a nemzetiségek képviselőjét csökkentő választási törvénynek köszönhetően a III. Duma (1907–1912) legerősebb pártjává az októbristáké vált (148 mandátum az összesen 442-ből), míg a kadetek már csak 54 képviselővel voltak jelen. A parasztok és munkások képviselője jelentősen csökkent, sőt elmondható, hogy a III. Duma kifejezetten nemesi parlament volt. Meglehetősen nagy jobboldali frakció foglalt helyet benne (144 képviselő), miközben az októbristák alkották a Sztolipin reformjait támogató fő többségi erőt. Az egyes törvénytervezetektől függően a szavazások alkalmával hol a jobboldaliak (ők főként a represszív intézkedéseknél), hol a kadetek csatlakoztak hozzájuk. Sztolipinnek azonban fokozatosan sikerült meglehetősen stabil parlamenti bázist kialakítania az októbristákból és az úgynevezett nacionalistákból, ami lehetővé tette a számára, hogy hozzálasson saját, liberális konzervatív programja megvalósításához. Ugyanakkor maga ellen fordította a Dumán belül nem a törvényhozásban való részvételre, hanem a népképviselő eszméjének

diszkreditálására törekvő szélsőjobboldaliakat. Sztolipin reformjai az ultrakonzervatív erők, főként a vidéki földbirtokos nemesség és II. Miklós környezetének növekvő ellenállásával kerültek szembe. Ezért az átgondolt reformok végrehajtása számos engedményt és kompromisszumot követelt, lassan haladt előre, majd teljesen megtorpant, ami viszont a Sztolipint támogató októbristák körében is elégedetlenséget váltott ki. Az uralkodó bizalmát is elvesztő Sztolipin végképp elszigetelődött, meggyilkolása után pedig a cár és környezete egyre ellenségesebben viszonyult a népképviselőhöz, ami látványosan megmutatkozott az utolsó Duma munkája során. Ez éles ellenszenvet váltott ki a liberális pártokból, amelyek válaszul élesen bírálni kezdték a kormányzati politikát.

A IV. Duma összetétele (1912–1917) csak kismértékben változott az előzőhöz képest: az októbristák több mint 30 helyet veszítettek, a kadetek és a jobboldali pártok valamelyest megerősödtek, míg számottevő erővé vált az 1912-ben megalakult, liberális *Progresszív Párt*. Ez utóbbi a jelentős gazdasági súllyal rendelkező (főként moszkvai) iparosokat és a kadetekben, illetve az októbristákban csalódott értelmiség képviselőit fogta össze. A progresszisták programjukban az adminisztratív önkény megszüntetését, a népképviselőlet bővítését, a törvényhozásnak felelős kormányt, polgári szabadságjogokat, a személyi sérthetetlenség garantálását és a rendi különbségek felszámolását követelték. A pártok népszerűsége és tagsága azonban összességében jelentősen csökkent, működésük pedig gyakorlatilag a városokra korlátozódott, miközben magának a Dumának a tekintélye is megcsappant. Az utolsó Duma működésének idején nőtt a jobboldali nyomás az intézmény törvényhozói jogoktól való megfosztása érdekében, ami egyébként a cárnak is régi álma volt. A kadetek vezére,

Miljukov később úgy emlékezett vissza erre az időszakra, mint amely visszatérést jelentett a „tiszta abszolutizmus-hoz”, és amely azon a forradalmat követő hét nyugodt év alatt megerősödött elképzelésen alapult, hogy a nép vakon hisz az uralkodóban és korlátlanul engedelmeskedik neki mint Isten felkentjének. Mint írta, „A cár közvetlen környezetében kétségtelenül egyre inkább gyökeret vert az a tudat, hogy az uralkodó mindent meg tud oldani egyedül, mert a nép vele van...”

Ennek megfelelően a hatalom a döntéshozatal során gyakran egyszerűen megkerülte a Dumát, például az úgynevezett rendkívüli rendeletek segítségével, amelyek kiadásához az Állami Alaptörvények 87. cikkelye adott jogalapot. A helyzet fő ellentmondása abban állt, hogy bár a kormány Sztolipin halála után tisztában volt a népképviselői szervvel való együttműködés szükségességével, nem rendelkezett olyan reformprogrammal, amely lehetővé tette volna az októbristák és a nacionalisták támogatásának egyidejű megőrzését. Így a kormányzat végül arra a következtetésre jutott, hogy a népnek nincs szüksége politikai átalakításokra, ezért a legjobb megoldás, ha felfüggesztik azokat. Másrészt a szélsőjobboldali erők is „világosan felvázolt programot” követeltek, „amely (...) megszilárdítaná azt az autokrata hatalmat, amely ellen a baloldali frakciók áskálódnak”, eközben pedig határozatlansággal és szükségtelen engedményekkel vádolták a kormányt. A hatalom és a társadalom között tátongó szakadék tehát fokozatosan mélyült. 1913 novemberében az októbrista Gucskov, előre látva, hogy a kormányzat a katasztrófa felé vezeti az országot, a következőképpen foglalta össze a kialakult helyzet lényegét: „A történelmi dráma, amelynek most részesei vagyunk, abban áll, hogy a monarchiát az uralkodóval szemben, az egyházat az egyházi hierarchiával szem-

ben, a hadsereget a vezetőivel szemben, a kormányhatalom tekintélyét pedig a hatalom birtokosaival szemben kell megvédenünk”.

Az első világháború kitörése és az ennek nyomán fenyegető belső instabilitás rövid ideig tartó megnyugvást hozott az orosz belpolitikában, a katonai vereségek azonban hamar véget vetettek a megbékélés átmeneti politikájának. Az orosz hadsereg visszavonulása 1915 tavaszánnyarán a *Progresszív Blokk* megalakulásához vezetett a Dumában, amely a kadetektől az októbristákig és a nacionalistákig egyesítette a liberális és liberális konzervatív csoportosulásokat. A *Progresszív Blokk* nyilatkozatában a katonai győzelem feltételeként „az erős, szilárd és aktív hatalmat” jelölte meg. Egy ilyen hatalom csak „a nép bizalmán alapulhat, és képesnek kell lennie a polgárok aktív együttműködésének megszervezésére”. A deklaráció szerzői kifejtették, hogy ennek a hatalomnak „ésszerű és következetes politikát kell folytatnia, amely a belső béke megőrzésére, illetve a nemzetiségek és osztályok közötti viszálykodás megszüntetésére irányul”. A dokumentumban konkrétan kitértek arra is, hogy le kell zárni a tisztán politikai és vallási indítékú büntetőeljárásokat és üldözéseket, törvénytervezetet kell benyújtani Lengyelország autonómiájáról, továbbá békítő politikát kell folytatni a finn kérdésben is. Hozzá kell látni a zsidók jogait korlátozó intézkedések megszüntetéséhez, helyre kell állítani a szakszervezetek és a munkássághoz köthető sajtóorgánumok működését, a parasztoknak pedig a többi társadalmi csoportéival egyenlő jogokat kell biztosítani stb.

A blokk vezetői programjuk megvalósításában az utolsó lehetőséget látták a háború menetének megváltoztatására és a „monarchia megmentésére”. 1916 őszén a helyzet tovább éleződött: Miljukov november 1-jén mondta el a Dumában később híressé vált beszédét, amelyben felsorol-

ta a kormány intézkedéseit, és visszatérő retorikai elemként mindegyik pont után ugyanazt a kérdést ismételte: „Butaság ez, vagy árulás?”. Miljukov harcot hirdetett a kormány ellen, amiben két nap múlva még a „legjobbvalibb kadet”, Maklakov is támogatta. Utóbbi kemény hangú ultimátumot adott a kormányzatnak: „Kijelentjük a hatalomnak: vagy mi vagy ők. Együtt lehetetlen tovább élnünk”. A liberálisok egy felelős kormány létrehozásában látták a kiutat. Törekvéseik elérésében azonban még a helyzet súlyosságát érzékelő és ezért a liberálisok felé nyitó nagyvilági körökkel és a cári család tagjaival ápolts kapcsolataik sem segítettek: II. Miklós továbbra sem volt hajlandó a kompromisszumokra. Ő maga ugyanakkor mindeközben végérvényesen elszigetelődött. Nemcsak azért, mert képtelen volt a gazdasági problémák megoldására, de azok miatt a botránnyok miatt is, amelyek Raszputyinnak, ennek a rejtélyes, a trónörökös betegségét megmagyarázhatatlan módon enyhíteni tudó és ezért nagy befolyásra szert tevő „szent embernek” a cári családra gyakorolt hatásával, illetve az ennek nyomán támadt széleskörű elégedetlenséggel függtek össze. A kadetpárt központi bizottsági tagjának, Obolenszkijnek a tanúsága szerint „általánossá vált az az érzés, hogy Oroszországot jobb esetben egy őrült, rosszabb esetben árulók irányítják”. Végeredményben a fenti tényezők együttesen elkerülhetetlenül a forradalom kitöréséhez és a nemcsak tömegebázisát, de maradék tekintélyét is elvesztő cári rezsim bukásához vezettek.

1917. március 3-án kihirdették az Ideiglenes Kormány megalakulását, amely tíz liberálisból és egy szocialista forradalmárból állt. A liberális táborban az erők újrendeződése zajlott: a kadetpárt vált integráló erővé, amely egy ideig még képesnek bizonyult arra, hogy befolyását a tömegekre (különösen a városi lakosságra) is kiterjessze, illetve az októbristák és a progresszívek egy részét is integ-

rálni tudja. Az új helyzetben a liberálisok gyorsan lemondtak a monarchia megőrzésének szándékáról. A kadetek VII. kongresszusán a párt programjába új követelést megfogalmazó pont került: „Oroszországnak demokratikus parlamenti köztársasággá kell válnia. A törvényhozó hatalmat a népképviselőnek kell adni. A végrehajtó hatalom feje a köztársasági elnök legyen, akit a népképviselő határozott időre választ, és aki a népképviselő felé felelősséggel tartozó miniszterek segítségével kormányoz”. A korábbiakhoz hasonlóan továbbra is meghatározó jelentőségű agrárkérdést a földesurak birtokainak az állam által finanszírozott kötelező kisajátításával javasolták megoldani. A kardinális politikai és gazdasági kérdések gyakorlati megoldását a kadetek ugyanakkor az Alkotmányozó Gyűlés összehívásáig elhalasztották. Erre azonban már nem maradt idő: az Ideiglenes Kormány tekintélyének csökkenése, a szabadság kiteljesedése helyett az egyre növekvő anarchia, az élelmiszerellátás és az agrárkérdés megoldatlansága, valamint a háború folytatódása együttesen oda vezetett, hogy a cári hatalom bukását követően a hatalom megtartására képtelen kadetpárt is kudarcot vallott. A pártot a bolsevikok hatalomra jutását követően, 1917. november 28-án törvényen kívül helyezték. Amint azt számos megfigyelő már jóval korábban megjósolta, a háborús időszak társadalmi és politikai konfliktusaiból végül a szélsőbal került ki győztesként.

Az orosz liberalizmus a 20. század legelején alig néhány év alatt egyes elit körökből és csoportosulásokból kiindulva igen hosszú utat járt be a pártok alapításáig és a törvényhozásban való meghatározó részvételig, majd a teljes kudarcig. Az orosz liberálisok – igaz, különösebb siker nélkül – megpróbálták a tömegmozgalmakra támaszkodni céljaik megvalósítása érdekében. Ezenkívül átfogó koncepciókat dolgoztak ki arra vonatkozóan, hogy miként is

menjen végbe a kapitalista piacgazdaságra, illetve a demokratikus jogokat és szabadságot biztosító alkotmányos jogállamba történő átmenet. Az orosz liberalizmus fő problémája mindeközben valószínűleg az volt, hogy mivel nem sikerült tömegméretű társadalmi mozgalmat kiépítenie, a liberálisok abban reménykedtek, ennek híján terveiket az állam, egy „liberális hatalom” segítségével is végrehajthatják. Ez utóbbinak fel kellett volna ismernie az átalakulások szükségességét annak érdekében, hogy a cári Oroszország fennmaradhasson, és megőrizhesse nagyhatalmi státusát. Azonban a század első másfél évtizedében hatalom merevsége, kompromisszumképtelensége újra és újra eloszlatta ezeket az álmokat. A liberálisok ebben a helyzetben elvileg még építhettek volna a forradalmi néptömegek nyomására, de az orosz társadalom alacsonyán képzett, nehéz helyzetben lévő alsó rétegei a konfliktushelyzetekben már nem elégedtek meg a mérsékelt liberális állásponttal, és inkább a radikális pártok által kínált, könnyebben érthető és igazságosabbnak tűnő megoldásokra hajlottak. Az orosz liberálisok így módon két tűz között találva magukat, nem kerülhették el a bukást, amely egyúttal a kapitalista fejlődési alternatíva vereségét is jelentette Oroszországban.

VII. 4. A végső roham a régi rendszer ellen

A *Föld és Szabadság* nevű narodnyik szervezet fentebb említett szakadása 1879 augusztusában a narodnyikok radikális mozgalmának válságáról tanúskodott; ez a válság közvetlen előidézője volt annak, hogy a *Népakarat* áttért a politikai terror taktikájára. II. Sándor meggyilkolása paradox módon éppen a terrorizmus kilátástalanságát hozta felszínre. A merénylet öt szervezőjét kivégezték, 1883 nyarára a szervezet mintegy 200 tagját letartóztatták, a töme-

ges letartóztatások pedig halálos csapást mértek a forradalmi csoportra. 1883-ban tartóztatták le a Végrehajtó Bizottság utolsó tagját, Vera Fignert. A *Népakarat* szétesésének folyamatát az 1883–1884-ben zajló perek zárták le, és a megtorlások eredményeképpen III. Sándor uralkodása a viszonylagos „nyugalom” időszakát jelentette. 1883–1890-ben a bíróságok a felszabadító mozgalom tagjaival kapcsolatos ügyekben 58 halálos ítéletet hoztak, amelyek közül végül „csak” 12-t hajtottak végre. Ezek a számok egyébként az előző, de főként a következő uralkodó időszakához képest alacsonyaknak számítanak.

A mozgalom ideiglenes gyengülésének azonban nemcsak a kormányzati megtorlás volt az oka, de az is, hogy tagjai ekkoriban új utakat kerestek. A narodnyikok eredeti programja és taktikája perspektívátlanak tűnt, bár a politikai terror módszereiről való lemondás nem zajlott egyszerűen. Példaként szolgált erre az úgynevezett „merénylők második március elsejei” csoportjának tevékenysége, amelynek tagjai a „*Népakarat* párt terrorista frakciójának” nevezték magukat. A frakció programjának szerzője (nem mellesleg Lenin testvére), *Alekszandr Uljanov* (1866–1887) a terror fő szerepét abban látta, hogy a szisztematikus dezorganizáció útján eszközként szolgálhat kormányzati engedmények kikényszerítésére. Emellett „A terror fokozza a nép forradalmi hevületét: folyamatos bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a harc lehetséges, azáltal, hogy aláássa a kormányerő tekintélyét; erős propagandaként hat a tömegekre. Ezért nemcsak a központi kormány elleni terrorista harcot tartjuk hasznosnak, de a helyi terrorista akciókat is az adminisztratív elnyomással szemben”. A csoport résztvevői 1887. március 1-jén merényletet készítettek elő III. Sándor ellen, de még annak végrehajtása előtt letartóztatták őket, és négyüket, köztük Uljanovot, felakasztották. Ezzel zárult le a *Népakarat* „epilógusa”.

A forradalmi narodnyik mozgalom örökségének felülvizsgálatakor egyes résztvevők az általuk már korábbról is ismert marxizmus felé fordultak. Ebben a fordulatban döntő szerepet játszott az orosz felszabadító mozgalom jelentős vezéralakja, *Georgij Plehanov* (1855–1918). Plehanov egykor egyike volt a *Föld és Szabadság* vezetőinek. A szervezet kettészakadása után *Pavel Akszelroddal* (1850–1928), *Vera Zaszuliccsal* és másokkal együtt megszervezte a *Fekete Újraelosztás* (*Csornij peregyel*) nevű csoportot. A csoport elutasította, hogy a terror legyen a szervezet tevékenységének fő iránya, ehelyett tagjai a hagyományos narodnyik nézetekhez tartották magukat. 1880-ban Plehanov külföldre emigrált, ahol nagy figyelemmel tanulmányozta a nyugat-európai munkásmozgalom elméleteit és gyakorlatát, illetve Marx és Engels műveit, amelyek meggyőződéséi újragondolására készítették. Plehanov politikai nézeteinek fejlődésében saját bevallása szerint döntő szerepet játszott a Kommunisták Párt kiáltványának elolvasása is. „Annyira fellelkesített a kiáltvány – írta –, hogy rögtön elhatároztam: lefordítom oroszra. (...) Marx elmélete Ariadné fonalához hasonlóan vezetett ki bennünket az ellentmondások labirintusából, amelyben Bakunyin hatása alatt gondolkodásunk vergődött. Az új elmélet fényében tökéletesen érthetővé vált, hogy a forradalmi propaganda a munkások körében miért talált sokkal nagyobb rokonszenvre és elfogadásra, mint a parasztkéban”. 1883-ban a *Fekete Újraelosztás* egykori tagjai, élükön Plehanovval megalapították az 1903-ig működő, *A Munka Felszabadítása* (*Oszvobozszenyije truda*) nevű csoportot, amely azt a célt tűzte ki maga elé, hogy „propagálják Oroszországban a szocialista eszméket, és egy orosz szocialista munkáspárt megszervezéséhez szükséges elveket dolgozzanak ki”.

Ily módon tehát Plehanov nagymértékben eltávolodott a narodnyikoktól, és velük szemben a politikai küzdelem

fontosságát hangsúlyozta, miközben az önkényuralom elleni harc elsődleges tömegbázisát nem a parasztságban, hanem az orosz kapitalizmus fejlődése révén megszületett munkásosztályban látta. Plehanov nem kételkedett abban, hogy Oroszország a faluközösséget erodáló kapitalizmus fejlődésének korába lépett. A kapitalizmus nézetei szerint azt az obscsinát bomlasztja, amelyet a narodnyikok Oroszország sajátos fejlődési alapjának tekintenek a szocializmus felé vezető úton. Éppen ezért „a munkáspárt lehetőség szerint mielőbbi létrejötte az egyedüli eszköz arra, hogy meg lehessen oldani a modern Oroszország összes gazdasági és politikai ellentmondását”. Egyedül a „városok szociálforradalmi erőinek mozgalma” lehet majd képes „a vidéket a világméretű, történelmi mozgalom medrébe vonni”. Plehanov – más marxistákhoz hasonlóan – Oroszország és az orosz felszabadító mozgalom fejlődését szélesebb, európai kontextusban vizsgálta, és rámutatott arra, hogy az országnak „ki kell járnia a kapitalizmus iskoláját”. Ő és elvbarátai az orosz sajátosságot abban vélték felfedezni, hogy a kapitalizmus fejlődése Oroszországban gyorsabb lesz, ám kevésbé tartós: „úgy fog elvirágozni, hogy nem is virágozott igazán”.

Az 1880–1890-es években számos marxista kör alakult nemcsak Oroszországban, de Lengyelország, Lettország, Litvánia és Ukrajna területén is. 1897-ben létrejött az *Általános Zsidó Munkásszövetség*, a *Bund*, 1898-ban pedig Minszkben megrendezték az *Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt* (OSZDMP) első kongresszusát. A kongresszuson azonban sem szabályzatot, sem programot nem dolgoztak ki, mivel a szervezők többségét hamarosan letartóztatták. Az orosz szociáldemokrácia egyesítésének feladata így egyelőre megoldatlan maradt. A marxizmus gyors terjedését egyszerre több tényező magyarázta. A filozófus Bergyajev, aki az 1890-es években maga is a marxista

eszmék hatása alá került, így írt erről: „A marxizmusban engem leginkább a történelemfilozófiai lendület, a világra-szóló perspektívák lelkesítettek. Ehhez képest a régi orosz szocializmus provinciálisnak tűnt. A '90-es évek végének marxizmusa kétségkívül az orosz értelmiség európaizálódásának folyamata, a nyugati irányzatokhoz való kapcsolódása, a tágabb perspektívák feltárulása volt. Rendkívül nacionalistaellenes beállítottságuként erősen a Nyugat felé fordultam. Marxot zseniálisnak tartottam, s annak vélem ma is. Teljességgel elfogadtam a kapitalizmus marxista kritikáját. A marxizmus megmutatta a forradalom győzelmének a lehetőségét akkor, amikor a régi forradalmi irányzatok vereséget szenvedtek”.

A marxizmus megfelelő ideológia volt a századforduló progresszív, nyugatorientált orosz értelmisége számára. Ez a réteg elégedetlen volt a hivatalos konzervatív ideológusok körében népszerű, Oroszország különutas fejlődéséről szóló eszme-futtatásokkal. Nagy benyomást tett rájuk a jól felépített, logikus és szigorúan racionalista-szcientista (lényegében a társadalomtudományok nyelvét beszélő) koncepció, amely szerint a gazdaság fejlődése elkerülhetetlenül életre hívja azokat a társadalmi erőket, amelyek lerombolják a kapitalista rendszert, és elvezetnek a szocialista társadalomba. Ez az intellektuális vonzerő gyűjtötte a marxizmus zászlaja alá a legkülönbélebb, a szociáldemokrata mozgalom céljairól és feladatairól egyébként igencsak eltérő nézeteket valló csoportokat és köröket. A századfordulón jött létre az „ökonizmus” koncepciója, amelynek hívei azt hangoztatták, hogy az orosz proletariátus még nem áll készen a politikai harcra, ezért a marxistáknak egyelőre legális keretek között kell segíteniük őket a gazdasági harcban, és ennek érdekében részt kell venniük a liberálisok ellenzéki tevékenységében. Ez az álláspont tiltakozást váltott ki a forradalmi szociáldemokraták köré-

ben, ahol már akkor nagy tekintélynek örvendett *Vlagyimir Iljics Uljanov* (Lenin) (1870–1924). Az „ökonomistákkal” szemben Lenin azt állította, hogy „a proletariátusnak önálló politikai munkáspártok létrehozására kell törekednie. Ezek fő célja az kell, hogy legyen, hogy a proletariátus magához ragadja a politikai hatalmat azért, hogy megszervezze a szocialista társadalmat”.

Az ökonomizmus elleni harc is fokozta az egységes szociáldemokrata párt létrehozásának igényét. Az elméleti előkészítés és a szervezés egy 1900 óta külföldön megjelenő illegális újság, az *Szakra* (*Iszkra*) segítségével zajlott, amelynek szerkesztőségében dolgozott többek között az Oroszországból ide érkező Lenin, *Jurij Martov* (*Cederbaum*) (1873–1923) és *Alekszandr Potreszov* (1869–1934), valamint *A Munka Felszabadítása* tagjai, élükön Plehanovval. Lenin híres, *Mit tegyünk?* című broszúrájában (1902) fejtette ki gondolatait az új típusú párt jellegével kapcsolatban. Így például megfogalmazta, hogy a spontán, elemi erejű proletármozgalom csak a gazdasági harc szintjéig tud felemelkedni („trade union-tudat”), ezért a szociáldemokrata öntudatot csak kívülről, a marxista párt révén lehet meghonosítani a munkástömegekben. Mivel egy ilyen pártnak a forradalmi felkelés irányítására képes „harci” szervezetnek kell lennie, egyesítenie kell a „hivatásos forradalmárokat”. „Ennek a szervezetnek – írta Lenin – nem szabad túl kiterjedtnek lennie, ellenben fontos, hogy a lehető legnagyobb mértékben konspiratív legyen”. Lenin nem titkolta, hogy e tekintetben a *narodnyik* mozgalom tapasztalataira épít: „Csak a marxizmus durva meg nem értése miatt alakulhatott ki az a vélemény, hogy a tömeges, ösztönös munkásmozgalom létrejött megkímél bennünket attól a kötelezettségtől, hogy a *Föld és Szabadság* tagjaihoz hasonlóan jó vagy összehasonlíthatatlanul jobb forradalmi szervezetet hozzunk létre. Éppen ellenkezőleg, ez a mozgalom épp-

hogy *ránk ruházza* ezt a kötelezettséget, mivel a proletariátus ösztönös harca nem fejlődik valódi osztályharccá addig, amíg ezt a harcot nem egy erős forradalmi szervezet irányítja”.

Ilyen szervezetet hoztak létre 1903 nyarán, az OSZDMP Brüsszelben, majd Londonban megrendezésre kerülő II. Kongresszusán. A párt végső céljaként a társadalmi forradalmat jelölték meg, amely azt jelentette volna, hogy „a termelési eszközök magántulajdonból társadalmi tulajdonba kerülnek”. További célként fogalmazódott meg a „társadalmi osztályok és a társadalom egyik részének a másik által történő kizsákmányolásának megszüntetése”. A forradalom feltételül a proletárdiktatúra, azaz a proletariátus politikai hatalmának megteremtését nevezték meg, amely lehetővé teszi a kizsákmányolók ellenállásának elnyomását. A programban felsorolták a párt legsürgősebb feladatait („minimum-program”): a cári önkényuralom megdöntése, demokratikus köztársaság létrehozása „széleskörű önkormányzatisággal”, a demokratikus szabadságjogok biztosítása, általános, egyenlő, titkos és közvetlen választójog bevezetése, a népek egyenjogúsága, a nemzetiségek önrendelkezési joga, állam és egyház szétválasztása, az iskolák és az egyház szétválasztása, áttérés a nyolcórás munkarendre, továbbá számos, a munkások helyzetét javító intézkedés megvalósítása. Az osztályharc vidéken történő kibontakozása érdekében azt a követelést is megfogalmazták, hogy vissza kell adni a parasztnak, az úgynevezett „lehasított” földterületeket, vagyis azokat a földeket, amelyeket az 1861-es jobbágyfelszabadítás során vettek el a parasztoktól; meg kell szüntetni a megváltási pénzt és a pénzben fizetendő úrbért, valamint vissza kell szolgáltatni a parasztnak az általuk korábban kifizetett összegeket. Ennek finanszírozásához a kolostorok és az egyház vagyonának, illetve a cári család javainak elkob-

zását, valamint a nemesi földbirtokok megadóztatását tervezték.

Az OSZDMP II. Kongresszusán zajlott Martov és Lenin híres vitája a párttagság feltételeiről. Martov ilyen kritériumnak tekintette a párt programjával való egyetértést, a pártnak nyújtott anyagi támogatást és a párt munkájában való „rendszeres személyes közreműködést”. Lenin viszont mindezen túl az „egyik pártszervezet tevékenységében történő személyes részvételhez” is ragaszkodott. A különbség nem tűnt jelentősnek, a kongresszuson azonban a két csoportosulás konfrontációjához vezetett. A párttagság kérdését illetően végül minimális többséggel Martov véleményét fogadták el, a párt Központi Bizottságának megválasztásakor viszont Lenin hívei győztek. Utóbbiakat ezért ettől kezdve *bolszevikoknak* („többségiek”), míg Martov híveit *mensevikeknek* („kisebbségiek”) nevezték. A bolszevikok és a mensevikok az OSZDMP két frakciójaként, de egyelőre egy párton belül működtek tovább, ám nézetkülönbségeik fokozatosan elmélyültek. 1905-re mindkét csoport saját vezető szervekkel és sajtóorgánummal rendelkezett (a menseviké volt az OSZDMP KB és az *Iszkra* újság szerkesztősége, míg a bolszevikok 1904-ben létrehozták az úgynevezett Többségi Bizottságok Irodáját és a *Vperjod*, vagyis *Előre* című újságot). 1905 közepére az OSZDMP hozzávetőleges becslések szerint mintegy 14 ezer bolszevikból és 12 500 mensevikből állt.

A belpolitikai helyzet kiéleződése, az első, 1905-ös orosz forradalom kitörése és az ezt követő fejlemények miatt az orosz szociáldemokraták arra kényszerültek, hogy az eseményekkel és a forradalom perspektíváival kapcsolatban megfogalmazzák saját álláspontjukat, és kidolgozzák a mozgalomban való részvétel általuk optimálisnak tartott taktikáját. 1905 áprilisában, Londonban rendezték meg az OSZDMP III. kongresszusát, amelyen azonban a mense-

víkek – akik saját konferenciájukat Genfben rendezték meg – nem vettek részt. A bolsevik kongresszus és a menševik konferencia anyagai szemléletesen mutatják a két szociáldemokrata irányzat álláspontjai közötti különbséget. A bolsevikok az állították, hogy a vezető (a „hegemón”) szerepét még a „burzsoá-demokratikus” forradalomban is a „leghaladóbb és egyedüli következetes forradalmi osztálynak, a proletariátusnak” kell játszania. A kongresszus határozataiban az is megfogalmazódott, hogy a proletariátusnak pártja vezetésével kell felkészülnie a majdani fegyveres felkelésre. Csak a felkelés vezet a forradalom győzelméhez és egy ideiglenes kormány létrejöttéhez, amelynek majd meg kell valósítania a minimum-program demokratikus követelményeit. A bolsevikok szükségesnek tartották a forradalmi parasztmozgalom támogatását is a fennálló társadalmi renddel szemben. A dolgozó parasztsággal megvalósítandó unió a szociáldemokraták agrárprogramjának radikalizálását követelte, ezért a kongresszus azt írta elő a szociáldemokratáknak, hogy támogassák a parasztság „minden forradalmi intézkedését, egészen a földesúri, államkincstári, egyházi és kolostori földek elkobzásáig”. Az agrárkérdés teljes körű megoldását ekkor a jövőben megalakuló Alkotmányozó Gyűlésre hagyták volna. A bolsevik taktika jellegzetes vonása volt a liberálisokhoz fűződő óvatos viszony, illetve ezzel párhuzamosan annak a feladatnak a rögzítése, hogy „a munkásoknak el kell magyarázni a burzsoá-demokratikus irányzat minden árnyalatának forradalom- és proletariátus-ellenes jellegét”. E kettősséghez sorolhatjuk azt a felhívást is, hogy „nagy erőbedobással harcolni kell” a liberálisok próbálkozásai ellen, akik a munkásmozgalmat úgymond meg akarják kaparintani, hogy azt a saját céljaikra használják fel.

Nemcsak a bolsevikok, de a menševik is a polgári-demokratikus forradalom közeledtéről beszéltek, utóbbiak

azonban azt feltételezték, hogy annak győzelme nem feltétlenül következik be a fegyveres felkelés eredményeképpen, sőt: azt kifejezetten korainak, elhamarkodottnak tartották volna. Abban reménykedtek, hogy az ellenzéki erők egységes fellépése önmagában is elegendő lesz ahhoz, hogy kikényszerítse a népképviselői intézmény létrejöttét, és összehívják az Alkotmányozó Gyűlést. A menseviek aggodalommal figyelték a tömeges parasztmozgalmak kibontakozását, és azt javasolták, hogy az agrárkérdést a föld „önkormányzatosításával” oldják meg, vagyis az elkobzott földesúri földeket adják át a helyi igazgatási szerveknek. Ebben az úgynevezett „önkormányzati szocializmus” irányzatának hatása figyelhető meg, amely a kapitalizmusból a szocializmusba történő békés átmenetet a helyi önkormányzatok jogainak kiszélesítésével képzelte el.

A mensevik nézetek lényeges jellemzője volt az a törekvés, hogy a szociáldemokratáktól kezdve a liberálisokig (kadetekig) minden ellenzéki erőt egyesítsenek. A menseviek úgy vélték, hogy a „burzsoá-demokratikus” forradalomban a proletariátusnak nem kell a hatalom megszerzésére törekednie, ehelyett a szociáldemokratáknak kell a forradalom győzelme után a „szélsőséges forradalmi ellenzék” pártjának szerepét játszaniuk. És bár a párthatározatok, illetve utasítások az első orosz forradalomban kevésbé befolyásolták a tömegek „öntevékenységét”, az említett nézetkülönbségek elmélyítették a szociáldemokrácia két irányzata közötti szakadékot. Lenin 1907 őszén megfogalmazott értékelése szerint a menseviek olyan frakcióvá alakultak át, „amely az orosz forradalom első periódusában (1905–1907) olyan sajátos politikát folytatott, amely valójában a proletariátust a burzsoá liberalizmusnak rendelte alá”. Az 1906-os (egyesítő) kongresszuson a két frakció közötti szakadást formálisan megszüntették, de egymással folytatott harcuk ezt követően is tovább élesedett.

Az OSZDMP ugyanakkor nem az egyedüli szocialista párt volt Oroszországban. A narodnyik mozgalmat sújtó válság leküzdésének eredményeképpen jött létre a parasztságot védelmező, a paraszti érdekképviselőt ellátni kívánó *Szociálforradalmárok Pártja*, közismertebb nevén (a szociálforradalmár orosz kifejezés kezdőbetűiből képzett szóval) az eszer párt. A szervezet a 19. század utolsó éveiben alakult oroszországi és emigráns narodnyik csoportok egyesülésének eredményeképpen jött létre. Alapítását már 1902 januárjában kihirdették a *szociálforradalmárok Forradalmi Oroszország (Revoljucionnaja Rosszija)* címet viselő illegális lapjában, ám a párt első kongresszusát csak 1905–1906 fordulóján tartották. A pártalapítást – a szociáldemokratákhoz hasonlóan – különböző sajtóorgánukban készítették elő, az imént említett *Forradalmi Oroszország* mellett mindenekelőtt az *Orosz Forradalom Hírnöke (Vesztnyik russzkoj revoljucii)* című elméleti pártlap segítségével. Ezen újságok szerkesztőségeiben az irányzat olyan későbbi vezetői dolgoztak, mint *Viktor Csernov* (1873–1952), *Nyikolaj Ruszanov* (1858–1939), *Grigorij Gersunyj* (1870–1908), *Jevno Azej* (1869–1918) és *Abram Goc* (1882–1940).

1904-ben a *Forradalmi Oroszországban* közölték a párt később elfogadott programjának szövegét, amelyet nagyrészt a párt fő teoretikusa, Csernov állított össze. A 20. század elején az eszerek sem tagadhatták, hogy Oroszország a kapitalista fejlődés útján halad, és ugyancsak nyilvánvaló volt az ország szoros kapcsolata a „civilizált világ vezető országaival”. Ezek elismerése mellett azonban nagy figyelmet szenteltek az orosz fejlődés sajátosságainak is: olyan „formák”, keretek működését szorgalmazták, amelyek „megfelelnek az orosz valóság konkrét feltételeinek”. Az eszerek saját tevékenységükben „a dolgozó nép által a kizsákmányolás ellen világszerte folytatott küzdelem szerves részét látták”. A szociáldemokratákhoz hasonlóan

egy „társadalmi-forradalmi fordulat” megvalósítására törekedtek, amely a szocialista rend alapjainak megteremtéséhez, a magántulajdon megszüntetéséhez, a termelés társadalmosításához és a kizsákmányolás megszüntetéséhez vezetne. Ennek elérése során a főszerepet a „proletariátusnak, a dolgozó parasztságnak és a forradalmár, szocialista értelmiségnek kell játszania”. Az eszközök végső céljának megvalósítása, azaz a „kapitalista tulajdon elkobzása, a termelés és az egész társadalmi rend szocialista alapokon történő újjászervezése a szociálforradalmár pártba szervezett munkásosztály teljes győzelmét feltételezi, valamint szükség esetén ideiglenes forradalmi diktatúra létrehozását”. E távlati célok eléréséig az eszközök – a szociáldemokratákhoz hasonlóan – a demokratikus köztársaság, a demokratikus szabadságjogok, a 8 órás munkarend, a társadalombiztosítás és a minimálbér bevezetésének követelésével léptek fel.

A szociálforradalmárok nem értettek egyet azzal a hagyományos marxista tétellel, amely szerint minden ország törvényszerűen ugyanazt az utat járja be a kapitalizmuson keresztül a szocializmus felé, mivel ez az út az orosz parasztság proletarizálódásán és a hagyományos mezőgazdasági struktúrák lerombolásán át vezetett volna. Az eszer ideológusok, mindenekelőtt Csernov, elismerték Marx érdemeit abban, hogy úgymond tudományosan alapozta meg az emberi társadalom fejlődésének a kapitalizmustól a szocializmusig vezető általános irányát. Nem értettek azonban egyet a Marx által vázolt fejlődési út szigorú determinizmusával. A német szociáldemokrata *Eduard Bernstein* (1850–1932) hatása is közrejátszott abban, hogy megkísérelték kidolgozni a szocialista ideológiának az orosz feltételekhez jobban illeszkedő változatát. Azt állították, hogy a „másodlagos modernizáció” országaiban, így Oroszországban is, a kapitalizmus romboló tendenciái különösen erőteljesen mutatkoznak meg, ami mindenekelőtt

a gazdaság nem ipari ágazataira érvényes. Ezért úgy vélték, hogy míg az iparban a fejlődésnek valóban a kapitalizmuson keresztül kell vezetnie, a mezőgazdaság fejlődését a kapitalizmus „kilátástalan zsákutcába vezette”. Ebből következően előnyösebbnek láttak egy olyan fejlődési vonalat, amely „az obscsinákra, az orosz parasztság munkafelfogására, hagyományaira és életformájára, különösen pedig a földnek a minden dolgozó közös kincseként való felfogására épül”.

Az eszerek a föld és a termelés különböző szövetkezeti formák segítségével történő társadalmosításáért léptek fel. A föld esetében ez azt jelentette, hogy azt „elveszik az egyes személyek magántulajdonából, és társadalmi (tehát nem állami – Sz. F.) tulajdonba adják át, így a föld felett a demokratikusan megszervezett obscsinák és az obscsinák területi szövetségei rendelkeznek”. Összességében az obscsinában dolgozó parasztok ingyen kapták volna meg a földeket, de a további adásvétel joga nélkül, az egyenlő használat alapján (ami azt jelentette, hogy minden paraszt csak annyi földet kapott volna, amennyit képes megművelni családjá erejéből, bérmunka felhasználása nélkül). Az eszerek által javasolt fejlődési modell tehát azt a lehetőséget irányozta elő, hogy az orosz obscsina hagyományai-ba bekapcsolja a nyugati civilizáció demokratikus értékeit és a parasztság békés eljutását a szocializmusba. Egy ilyen átalakítás előfeltétele „a politikai és társadalmi rend egészének teljes demokratizálódása” lett volna. A nemzetiségi kérdésben az eszerek elméletileg a föderációért és az egyes népcsoportok „feltétel nélküli önrendelkezési jogáért” léptek fel, de a valóságban ez az elv elsősorban csak Lengyelországra és Finnországra terjedt volna ki.

Az eszerek és a szociáldemokraták között valószínűleg abban a kérdésben érvényesült a legjelentősebb taktikai különbség, hogy a politikai harc hatékony eszközeként el

lehet-e ismerni az egyéni terrort. A szociáldemokratákhoz hasonlóan az eszerek is egy tömegméretű, népi mozgalomra kívántak támaszkodni, de – e tekintetben a *Nép-akarat* hagyományait követve – az ezt kiegészítő és aktivizáló politikai terrort is fontos eszköznek tartották. A különböző eszer csoportosulásoknak a terrorhoz való viszonya eleinte eltérő volt; az úgynevezett *Harci Szervezet* eredetileg a párttól függetlenül kezdett szerveződni Gersunyi körül, aki épp egy terrorista akció végrehajtását tervezte. A terrorista csoport 1902. április másodikán, Szipjagin belügyminiszter meggyilkolásával kezdte meg tevékenységét. Ugyanennek az évnek a nyarán Csernov és Gersunyi *Terrorista elem a programunkban* címmel írt cikket, amelyben kifejtették az eszerek többségének véleményét. A terrort nemcsak célszerűnek, de szükségesnek és elkerülhetetlennek nyilvánították. Ez a tétel arra a korábban már említett érvre alapult, hogy a terror az önvédelem, az agitáció és a hatalmi struktúrák dezorganizációjának eszköze. A szigorúan konspiratív elveken működő *Harci Szervezet* ebben a cikkben olyan csoportként jelenik meg, amelyet egy párt-határozat alapján kizárólag a dezorganizáló és a terrorista tevékenység folytatására működtetnek. A *Harci Szervezet* – olvasható a cikkben – „a párttól – a pártközpont közvetítésével – kapja az általános direktívákat, amelyek kijelölik a harci cselekmények megindításának és felfüggesztésének időpontját, illetve azon személyek körét, akik ellen ezek az akciók irányulnak. Minden egyéb kérdés vonatkozásában a legszélesebb felhatalmazással és teljes önállósággal rendelkezik. Szervezetileg teljesen önálló, külön személyi állománnyal rendelkezik, külön kasszája és anyagi forrásai vannak”.

A *Harci Szervezet* első vezetője maga Gersunyi lett (1901–1903). Ót letartóztatása után Azef követett e poszton (1903–1906), akiről később bebizonyosodott, hogy több

mint 15 éven keresztül az Ohrana, a cári titkosrendőrség ügynöke volt. Ennek ellenére erre az időszakra tehető az eszerek terrorista tevékenységének „virágkora”. 1904 nyarán megölték Plehve belügyminisztert, 1905 februárjában pedig egy másik akciójuk váltott ki nagy társadalmi visszhangot, amelynek során sikeres merényletet követtek el Szergej nagyherceg ellen. A csoport tevékenységének sikerét egyebek mellett az tette lehetővé, hogy ebben az időszakban Azef gyakorlatilag nem szolgáltatott információt a rendőrségnek a készülő merényletekről. 1906-ban éleződött ki a viszony a pártvezetés és a *Harci Szervezet* között, és ezzel párhuzamosan Azef provokációs tevékenysége is aktívabbá vált. Ennek következtében 1907–1908 folyamán a *Harci Szervezet* egyetlen terrorcselekményt sem hajtott végre. Azef 1908-ban történt leleplezése nagy csapást jelentett a párt központi bizottságának tekintélyére és az eszerek terrorista tevékenységére, ám 1909 januárjában – abban a reményben, hogy a párt presztízse még helyreállítható – létrehoztak egy új *Harci Szervezetet* a tapasztalt terrorista, *Borisz Szavinkov* (1879–1925) vezetésével. A szervezet fő célja II. Miklós cár meggyilkolása lett volna, ám ennek megvalósítása kudarcba fulladt, és összességében a szervezet egész tevékenysége sikertelennek bizonyult. Az eszerek terrorista taktikája végérvényesen kompromittálódott. 1911-ben a párt központi bizottsága lemondott a terror folytatásáról, és a *Harci Szervezetet* véglegesen feloszlatták. A csoport összetétele állandóan változott: működésének teljes ideje alatt, vagyis 1901 és 1911 között, az egyes időszakokban több mint 90 tagja volt. Figyelembe kell venni azt is, hogy az eszer terrorcselekmények többségét helyi harci osztagok hajtották végre. Történelmi becslések szerint a terror időszakában az eszerek több mint 200 terrorcselekményt hajtottak végre, amelyek közül mindössze 11 volt a párt *Harci Szervezetéhez* köthető.

Az első orosz forradalom eseményei hozzájárultak a szocialista pártok népszerűségének jelentős növekedéséhez. 1905–1907-ben az eszer párt tagsága már elérte a 60–65 ezer, az OSZDMP-é pedig a 150–170 ezer főt. A Moszkvában és más városokban zajló fegyveres felkelések veresége 1905 végén, majd ennek nyomán a forradalmi mozgalom általános lanyhulása felerősítette az eszer párton belüli nézetkülönbségeket. A pártból 1905-ben kivált egy mérsékelt csoport, amely megalakította a *Népi Szocialisták* (eneszek) pártját. Ez kizárta a terrort a politikai harc legitim módszerei közül, és a liberálisokkal való együttműködés mellett szállt síkra. 1906-ban az eszerek balszárnya is külön útra lépett, és megalakította a mielőbbi szocialista fordulatot követelő *Maximalista Szociálforradalmárok Unióját*. 1907–1910-ben – Csernov szavaival – „a szervezet elolvadt, elpárolgott”: az eszer csoportok száma jelentősen csökkent (egyes szervezetek pedig nem is voltak aktívak), és elvesztették a kapcsolatot a központtal. 1912-től maga a központ is gyakorlatilag megbénult. A pártban számos programpontra és taktikai kérdésre alakult ki igen éles vita.

Az OSZDMP-ben mindeközben szintén elmélyültek a nézetkülönbségek a bolsevikok és a mensevikek között. Összességében a szélsőbaloldali pártok vagy arra törekedtek, hogy blokkolják a forradalom alatt létrehozott Állami Duma működését, vagy arra használják azt fel, hogy leleplezzék és bírálják a kormányt. Az egyébként is kis létszámú OSZDMP-frakció tevékenysége (a frakció a II. Dumában volt a legnagyobb, 65 fővel) alapvetően arra korlátozódott, hogy képviselői felszólaltak a munkás- és agrárkérdésekben, illetve a minisztereket interpellálták. Míg az Állami Dumában követendő taktika, a liberálisokhoz fűződő viszony, illetve a legális és illegális munka egymáshoz való viszonyának kapcsán a mensevikek és a bolsevikok egy-

mással konkuráló irányzatokra és csoportosulásokra szakadtak, a közöttük dúló harcokban nem kis szerepet játszottak az orosz szociáldemokrácia vezéralakjainak személyes ambíciói is. A szociáldemokraták kibékítésére és egyesítésére irányuló kísérletek a későbbiekben is kudarccal végződtek. 1912-ben végül, az OSZDMP prágai konferenciáján kizárták a pártból az úgynevezett likvidátor-mensevikeket, akik egy nyugat-európai típusú reformista szociáldemokrata párt létrehozását sürgették. Lenin ennek nyomán meg tudta erősíteni vezető pozícióját az OSZDMP élén. A forradalmat követő kormányzati megtorlások, valamint a belső politikai és személyes konfliktusok ugyanakkor végső soron gyengítették a pártot, és megkönnyítették a provokátorok, besúgók beszivárgását. Így például rendőrügynök volt a Lenin bizalmát élvező Malinovszkij (1876–1918) is, akit 1912-ben választottak a Központi Bizottság tagjává, majd 1913-ban a Dumában a bolsevik frakció elnökévé. Mindezek ellenére a prágai konferencia után a bolsevikok alkották a szociáldemokrata mozgalom legfegyelmesebb, legösszetartóbb és legaktívabb részét.

Az első világháború kezdete gyökeres fordulatot hozott. A háborúhoz való viszony elsődleges fontosságú kérdéssé vált, amely szakadást idézett elő a nemzetközi és az orosz szocialisták körében egyaránt, és a mozgalmat „patriótákra” („honvédőkre”) és „internacionalistákra” osztotta. A nemzetközi szociáldemokrácia legnagyobb tekintélynek örvendő csoportosulásai, olyan neves anarchistákhoz hasonlóan, mint Kropotkin, támogatták a háborút. Mindközben az eszereknél és a mensevikeknél is megfigyelhető a honvédők és az internacionalisták megosztottsága. Az internacionalista eszerek és vezetőik, *Mark Natanszon* (1850–1919), Csernov és mások ellenezték a háborút, fő céljuk pedig a II. Internacionálé helyreállítása és egy mielőbbi igazságos béke elérésére volt. A honvédő eszerek a

honvédő mensevikekkel együtt úgy vélték, hogy a háborús vereség jelentősen rontaná a dolgozók helyzetét, ezért azt hangoztatták, hogy a nemzeti önvédelem útján kell haladni a szabadság felé.

A háborúval kapcsolatos nézetkülönbségek tehát az első években elmélyítették az eszer párt válságát. Úgy tűnt, a párt szervezeteinek nagy része megszűnt (bár később bebizonyosodott, hogy az Oroszország átalakítását célzó eszer projekt ezzel párhuzamosan nem veszítette el a tömegek körében élvezett népszerűségét). Mindemellett a szervezeti szétesés éveiben sem szűnt meg a projekt elméleti „csiszolása”. Példaként az orosz obscsina problematikájával kapcsolatos pártvitát lehetne említeni. Sztolipin agrárreformja, mint már szó volt róla, az obscsina erőszakos lerombolására épült, ezáltal pedig alapjaiban fenyegette az eszer agrárkoncepcióját. Utóbbiak eleinte abban reménykedtek, hogy a reform elbukik, 1910-re azonban az obscsina lerombolása annyira nyilvánvaló realitássá vált, hogy a szociálforradalmárok „az obscsinai földbirtoklás 2–3 évtizeden belül megvalósuló teljes felbomlásáról” kezdtek beszélni. Az eszer teoretikusoknak azonban még ilyen körülmények között is sikerült megvédeniük a programjukat. Abba az állításba kapaszkodtak, hogy az obscsina szétesésével nem fog eltűnni a parasztságnak az ezen intézménynek köszönhetően kialakult mentalitása: „A kormány lerombolhatja az obscsinát, de nem áll módjában ezzel egyidejűleg kiiktatni azokat a nézeteket és azt a lelki alkatot, amelyet az obscsina évszázados gyakorlata az orosz parasztságban kialakított. Ezek a lélektani beállítottságok még bizonyosan sokáig fenn fognak maradni népünkben, és kellően intenzív propaganda mellett fokozatosan alakulnak majd át tudatos, szocialista meggyőződéssé”.

Ez az érvelés feltehetően kellően megalapozott volt,

mivel – mint később, az 1917-es forradalom idején bebizonyosodott – a földmagántulajdon megszüntetését és a földek obscsinai használatra történő egyenlő elosztását előirányzó eszer agrárprogram felelt meg a leginkább a paraszti tömegek elképzeléseinek. Ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy márciusban az eszerek egységes pártja igen gyorsan újjá tudott szerveződni. Az 1917 nyarán működő 436 eszer szervezet körülbelül egymillió tagot számlált. A párt jelentős győzelmet aratott az Alkotmányozó Gyűlés képviselőválasztásán is, amelyet azonban később a hatalmat 1917 októberében megszerző bolsevikok feloszlattak. A pártvezetésben és a helyi szervezeteken belül is továbbélő belső ellentétek nagymértékben megnehezítették a párt számára, hogy képes legyen kézben tartani a forradalmi kezdeményezést, amelyet így a radikálisabb és egységesebb, illetve az erőszak alkalmazására készen álló bolsevik párt ragadott magához.

1914. július 26-án a IV. Állami Duma 6 mensevikből és 5 bolsevikból álló szociáldemokrata frakciója az imperialista háborút elítélve egyhangúan a háborús hitelek ellen szavazott. Hamarosan azonban a mensevikek körében is létrejött a „honvédő” irányzat, Plehanovval az élén, amely az ország védelmére szólított fel a német agresszióval szemben. Ezzel párhuzamosan – a következetesen háborúellenes Martov vezetésével – az internacionalisták is megszerződtek, és az „annektálás és hadisarc nélküli” békéért szálltak síkra. A mensevik mozgalom tehát ismét különálló, egymással konkuráló irányzatokra esett szét. Ezt a megosztottságot csak a februári forradalom után sikerült megszüntetni, amikor is létrejött az úgynevezett egyesült OSZDMP, amelynek soraiban a mensevikek többsége is jelen volt. Utóbbiak népszerűsége egyre növekedett, így a párt taglétszáma hamarosan elérte a mintegy 200 ezer főt. A mensevikek meghatározó szerepet játszottak a Munkás-

és Katonaküldöttek Petrográdi Szovjetjének Végrehajtó Bizottságában, és 1917 májusában az Ideiglenes Kormányba is bekerültek. A demokratikus átalakulások megvalósítása érdekében céljuk ekkor a „burzsoá” demokratikus berendezkedés megerősítése és a „burzsoáziával” kötött kompromisszum volt.

A háború és a harcos nacionalizmus elutasításában a Lenin vezette bolsevikok voltak a leghatározottabbak. Lenin meg volt győződve arról, hogy a világháború Európában és Oroszországban közvetlenül elvezet majd a forradalomhoz. Már a háború kezdetén megfogalmazta azokat a tételeket, amelyekhez azután egészen az 1917 októberében történt hatalomátvételig tartotta magát. A proletárok egyedül helyes irányelvének a következő jelmondatot tartotta: „az imperialista háború polgárháborúvá történő átalakítása”, a szocialista forradalom megvalósítása érdekében. Lenin a háborút támogató szociáldemokráciával való szakításért és egy új Internacionálé létrehozásáért szállt síkra. Imént említett célkitűzésének elméleti alapját híres, 1916-ban írt brosúrájában dolgozta ki, amely *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső foka* címet viselte. Ebben az írásában az imperializmust „haldokló kapitalizmusként”, a „kapitalizmus monopolista stádiumaként” definiálta, amely „felerősítette a kapitalizmus minden ellentmondását” (köztük a „világ felosztásáért és újrafelosztásáért folyó harcot”), és egyúttal előkészíti a kapitalizmusból a „magasabb szintű berendezkedésre történő átmenetet”. 1915-ben született cikkeiben Lenin a gazdasági és politikai fejlődés egyenlenségét a „kapitalizmus kétségbevonhatatlan törvényének” nevezte. Ebből aztán arra a következtetésre jutott, hogy először „néhány, vagy akár egy, egymagában vett, kapitalista országban is” lehetséges a szocializmus győzelme. Ez elméletileg akár Oroszország is lehetne, bár Lenin ekkor még meg volt győződve arról, hogy a szocia-

lista forradalom végleges diadala kizárólag akkor lehetséges a hazájában, ha a vezető európai országokban is győztes szocialista forradalmak zajlanak le.

Egyik radikális párt sem látta előre a februári eseményeket. Egy hónappal korábban Lenin még arról beszélt, hogy az ő generációja már nem fogja megérni a forradalmat. A háború azonban tovább mélyítette az orosz élet amúgy is súlyos feszültségeit, amelyekhez még hozzájárult a háborúra való felkészületlenség, az egymást követő vereségek, a közlekedési és élelmiszerválság, a Duma és a cári hatalom közötti torzsalkodások, valamint a kormányzat végzetes kompromisszumképtelensége. Lenin április elején érkezett Petrográdba, ahol híres *Áprilisi téziseiben* megfogalmazta azt a programot, amely jelentősen radikalizálta a bolsevik párt működését.

Lenin az Ideiglenes Kormánynak nyújtott bármifajta támogatás megtagadására szólított fel. Rámutatott arra, hogy „a jelen pillanat különlegessége, hogy most zajlik a burzsoáziának hatalmat adó első szakaszból történő *átmenet* a forradalom *második* szakaszába, amelynek során a hatalmat a proletariátus és a parasztság legszegényebb rétegeinek kezébe kell adni”. A forradalmi kormány egyedül elfogadható formájaként a *Munkásküldöttek Tanácsát* jelölte meg, amelyben a bolsevikok ugyanakkor egyelőre kisebbségben voltak. Annak érdekében, hogy a szovjet hatalmához a munkás- és paraszttömegek támogatását biztosítsa, Lenin más politikai irányzatok jelszavait is felhasználta. Az anarchistáktól a társadalmi termelés és elosztás munkások általi ellenőrzését vette át, továbbá azt az eszerekhez közel álló tervet, hogy az elkobzott földesúri birtokokat a helyi zsellér- és parasztszovjetek kezébe kell adni.

Lenin téziseit kezdetben még harcostársai is elutasították, ám április végén a párt végül jóváhagyta azokat. A könnyen érthető és a tömegekhez közel álló jelszavak a

mielőbbi békéről, a föld szétosztásáról és a hatalom szovjeteknek történő átadásáról fokozatosan növelték a bolsevikok népszerűségét. 1917 őszére már az ő kezükben volt a fővárosi szovjetek irányítása. Míg a februári forradalom elején a bolsevik szervezeteknek kevesebb mint 10 ezer tagjuk volt, 1917 októberére a számuk körülbelül 350 ezerre nőtt. Október közepén a Bolsevik Párt Központi Bizottsága döntést hozott a fegyveres felkelés kirobbantásáról, majd 1917. október 25-én a bolsevikok a baloldali eszerek támogatásával megszerezték a hatalmat Petrográdban, és ezzel új szakasz vette kezdetét az orosz történelemben. A politikai és ideológiai koncepciók harca hosszú időre véget ért.

Irodalom

- Бердяев Н. А. Судьба России. М., 1990.
- Будницкий О. В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология. М., 2000.
- Булгаков С. Н. Христианский социализм. Новосибирск, 1991.
- Валицкий А. По поводу «русской идеи» в русской философии // Вопросы философии, 1994, № 1. С. 68–72.
- Герцен А. И. Собрание сочинений в восьми томах. Тт. 3, 5, 8. М., 1975.
- Городницкий Р. А. Боевая организация партии социалистов-революционеров в 1901–1911 г. М., 1998.
- Градовский А. Д. Трудные годы. (1876–1880): очерки и опыты. М., 2007.
- Данилевский Н. Я. Россия и Европа. М., 1991.
- Драма российской истории: большевики и революция. М., 2002.
- Дудинская Е. А. Славянофилы в общественной борьбе. М., 1983.
- Дудинская Е. А. Славянофилы в пореформенной России. М., 1994.
- Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. М., 1988.
- Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. М., 1984.
- Кавелин К. Д. Наш умственный строй. Статьи по философии русской истории и культуры. М., 1989.
- Каменский А. Б. От Петра I до Павла I. М., 2001.
- Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России. М., 1991.
- Киреевский И. В. Избранные статьи. М., 1984.
- Китаев В. А. От фронды к охранительству. Из истории русской либеральной мысли 50–60-х годов XIX в. М., 1972.
- Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. Тт. V, VII. М., 1989.
- Конституционные проекты в России. XVIII – начало XX в. М., 2000.
- Ленин В. И. Полное собрание сочинений, 5-е изд. Т. 1–55. М., 1967.
- Леонтович В. В. История либерализма в России. 1762–1914.
- Леонтьев К. Избранное. М., 1993.
- Либеральная модель общественного переустройства России на рубеже XIX–XX вв. М., 1994.
- Либеральное движение в России. 1902–1905 гг. М., 2001.

- Маклаков В.А. Из воспоминаний. Нью-Йорк, 1954.
- Милюков П. Н. Воспоминания. Т. 1–2. М., 1990.
- Минеева Н. В. Правительственный конституционализм и передовое общественное мнение России в начале XIX в. Саратов, 1982.
- Мироненко С. В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. М., 1989.
- Модели общественного переустройства России. XX век. М., 2004.
- Морозов К. Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1917 гг. 2-е изд. М., 1998.
- «О повреждении нравов в России» князя М. Щербатова и «Путешествие» А. Радищева. Факсимильное издание. М., 1983.
- Опыт русского либерализма. Антология. М., 1997.
- О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. М., 1990.
- Пантин И. К., Плимак Е. Г., Хорос В. Г. Революционная традиция в России: 1783–1883 гг. М., 1986.
- Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. Т. 1. 1900–1907. М., 1996. Т. 2. Июнь 1907–февраль 1917. М., 2001.
- Партия «Союз 17 октября». М., 2000.
- Пирумова Н. М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. М., 1977.
- Пивоваров Ю. С. Два века русской мысли. М., 2006.
- Пирумова Н. М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. М., 1986.
- Плеханов Г. В. Сочинения. Тт. 1–24. М.–Л., 1923–1927.
- Победоносцев К. П. Великая ложь нашего времени. М., 1993.
- Политические партии России: история и современность. М., 2000.
- Российские либералы: кадеты и октябристы (документы, воспоминания, публицистика). М., 1996.
- Россия в начале XX века. М., 2002.
- Россия глазами русского. Чаадаев. Леонтьев. Соловьев. СПб., 1991.
- Русская идея. М., 1992.
- Самарин Ю. Ф. Сочинения. Т. 1. М., 1877.
- Сафонов М. М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII–XIX вв. Л., 1988.
- Семевский В. И. Политические и общественные идеи декабристов, СПб, 1909.

- Скэнлан Дж. П. Нужна ли России русская философия?//Вопросы философии, 1994, № 1. С. 61-65.
- Соловьев В. С. Сочинения в двух томах. М., 1989.
- Соловьев В. С. Россия и вселенская церковь. М., 1991. (Репринт с издания М., 1911).
- Сперанский М. М. Проекты и записки. М.-Л., 1961.
- Степун Ф. А. Сочинения. М., 2000.
- Страда В. Европа и Русская идеология. // Место России в Евразии. The Place of Russia in Eurasia. Budapest, 2001. С. 301-306.
- Твардовская В. А. Идеология пореформенного самодержавия. М., 1978.
- Тихомиров Л. А. Критика демократии. М., 1997.
- Тихомиров Л. А. Монархическая государственность. М., 1998.
- Тютюкин С. В. Меньшевики. М., 2002.
- Федотов Г. П. Судьба и грехи России. Т. 1-2. СПб., 1991.
- Фигнер В. Запечатленный труд. Воспоминания в 2-х томах. М., 1964.
- Франк С. Л. Духовные основы общества. М., 1992.
- Хомяков А. С. О старом и новом. Статьи и очерки. М., 1988.
- Цимбаев Н. И. Славянофильство. М., 1986.
- Чаадаев П. Я. Статьи и письма. М., 1989.
- Чернуха В. Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х годов XIX в. Л., 1978.
- Шацилло К. Ф. Русский либерализм накануне революции 1905-1907 гг. Организация, программы, тактика. М., 1985.
- Шелохаев В. В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. 1907-1914 гг. М., 1991.
- Bakunyn M.: Államiság és anarchia. Budapest, 1984.
- Bayer J.: A politikai gondolkodás története. Budapest, 2005.
- Bebesi Gy.: A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn. Budapest, 1999.
- Bozóki A., Sükösd M. (szerk.): Az anarchizmus klasszikusai. Budapest, 2009.
- Burke E.: Töprengések a francia forradalomról. Budapest, 1990.
- Csaadajev P. Ja.: Filozófiai levelek egy hölgyhöz. Egy őrült magamentsége. Budapest, 1981.
- Dosztojevszkij F. M.: A történelem utópikus értelmezése. Budapest, 1998.

- Filippov Sz. (szerk.): Az újkori orosz történelem forrásai XVIII. század. Budapest, 2006.
- Filippov Sz. (szerk.): Az újkori orosz történelem forrásai XIX. század. Budapest, 2007.
- Font M., Krausz T., Niederhauser E., Szvák Gy.: Oroszország története. 2., javított kiadás. Budapest, 2001.
- Gray J.: Liberalizmus. Pécs, 1996.
- Gyurgyák J. (szerk.): Mi a politika? Bevezetés a politika világába. 2., átdolgozott kiadás. Budapest, 2003.
- Hamburg G. M.: Boris Chicherin. Early Russian Liberalism. 1828–1866. Stanford, 1992.
- Kiss I. (szerk.): A megváltó Oroszország. Válogatás a szlavofil gondolkodók írásaiból. Budapest, 1992.
- Mannheim K.: A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról. Budapest, 1994.
- Martin A. M.: Romantics, Reformers, Reactionaries: Russian Conservative Thought and Politics in the Reign of Alexander I. DeKalb, IL: Northern Illinois University Press, 1997.
- Mill J. S.: A szabadságról. Haszonelvűség. Budapest, 1980.
- Nisbet R.: Konzervativizmus: álom és valóság. Pécs, 1996.
- Oakeshott M.: Politikai racionalizmus. Budapest, 2001.
- Quinton A.: A tökéletlenség politikája. Pécs, 1995.
- Scruton R.: Mi a konzervativizmus? Budapest, 1995.
- Siselina L.–Gazdag F. (szerk.): Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény. Budapest, 2004.
- Steinmetz, G.: A német másság és a nácizmus eredete: egy fogalom története. In: Kershaw, I. – Lewin, M. (szerk.): Sztálinizmus és nácizmus. Diktatúrák összehasonlítása. H. n., 2005. 282–320.
- Sz. Bíró Z.: Liberalizmus a századelő Oroszországában. In: Múltunk, 1998, № 3–4. P. 344–375.
- Szekfű Gy.: A magyar állam életrajza. Budapest, 2008.
- Walicki A.: Legal Philosophies of Russian Liberalism. Oxford, 1987.
- Walicki A.: Orosz és lengyel messianizmusok. Oroszország, a katolicizmus és a lengyel ügy. Máriabesenyő-Gödöllő, 2006.

Megjelent:

IRINA GLEBOVA
Oroszország ma – kultúra, mentalitás, média

TATJANA BITKOVA
Oroszország külpolitikája

DMITRIJ JEFREMKO
Állam és társadalom Oroszországban

NYINA FILIPPOVA – SZERGEJ AKOPOV
Az orosz világ a 20. században

ALEKSZANDR KAMENSZKIJ
Az orosz térség

FILIPPOV SZERGEJ
Az „orosz eszme” alakváltozásai

Előkészületben:

IGOR KONDAKOV
Az orosz kultúra nagy korszakai

IGOR KONDAKOV
Klasszikus orosz kultúra

*Készült a Russzkij Mir Alapítvány
támogatásával*

ФОНД РУССКОГО МИРА

*A borítón látható kép:
J. W. Waterhouse: Echo and Narcissus (1903)*

ISSN 2063-7179

ISBN 978-963-7730-82-5

Felelős kiadó: a Magyar Ruszisztikai Egyesület elnöke
és az ELTE BTK Ruszisztikai Kutatási és Módszertani Központ
vezetője

<http://russtudies.hu>

Tervezés, tördelés: Typo D'Apo Bt.

Nyomdai kivitelezés:
Komáromi Nyomda és Kiadói Kft.
Felelős vezető:
Kovács Jánosné ügyvezető igazgató